

С (Тыба)
У 49

№ 1

**ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ
СЕТКҮҮЛҮ**

Тываның
чогаалчыларының
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндөзилеттинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 1 (63) 138

2011 ч., январь-февраль

“Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы
Кызыл — 2011

Чогаалдарның компьютерге ийи интервалга парлаан бирги хоолгазын хүлээп алып.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүн тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүн коллективи, Тыва Республиканың культура яамызы.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

Эрес-оол МОНГУШ

ХАРДА БИЖИМЕЛДЕР

Чаа чылдың баштайгы хүннериниң бирээзи. Ак-көк дээрниң делгеминде агарар булут-даа чок, арыг болгаш кылаң. Ындыг хүннерде арга-арыг ишти кирип, агаар-лаарынга дыка ынак мен. Чылыды хептени каапкаш, суурнуң соңгу-чоон талазында дыттар, шивилер, хадыңнар, талдар холуй үнген калбак арыгже углаптым.

Чартык шак хире кылаштааш, арыг иштинче кирип келдим. Көрүксээрим, чарапсынарым кышкы арыг бо-ла болгай. Кайнаар-даа коорге ак-чайт! Чаражын, магадан-чыын! Хөвөң дег хоюг ак хар-биле шыптынган арыг ишти удумзургай-ла чүве. Чүгле хыраа-харжыгаштар, кооргет-тинген чүве дег, ында-мында хүн караанга чайынналып, кыландыржын турлар.

Тааланчыг ыржымны үрөп, адаа дужумда бузу бурунайндыр чайындылап чыдар черже шиглей дош дызырткайнып чарылганы дыңналды. Аңаа улаштыр ырак эвесте торга ыяш соктап, барабаннай-дыр. Узун-узун бөкпөк шивилер аразында келдим. Ында көк-хөкпөктер мыжырттыржып, дызырады чемнен чоруп турлар. Харда аай-дедир маңнагылап каан кодан истери-ле хой.

Ынчан кылаштап чорааш, кижиниң изинге таваржы бердим. Кидис идиктиг кижиниң коданнар маңнажыр көкшә эдерип, шыргайлар аразына шургуп чоруп турган мындыг. Исти салаам-биле иткилеп көрдүм. Хар чымчак Ол кижини

чоокта чаа кылаштап турганы илдең. Ужуражып көөрдүр дээш, изи-биле чоруптум.

Бир шыргай ак талдар аразынга келгеш, кодан кокпазында дузак салып каан болду. “Мынчап тургаш, бо арыгның коданнарын төндүр узуткап каар кижиле-дир” деп бодал бажымга кире дүжүн келирге, дузакты дүре идиң каан, улаштыр истеп чоруптум.

Шеттер, шивилер холуй үнгөн шыргай кыдыынга келдим. Инек чыдыны хире черде харны кодан таптай басып, дывылап каапкан. Кокпаның ол-бо талаларында турар шет биле бичежек шивиниң адакы будуктарын сый таварып, одура ызыргылап каан. Оңгайты эрээш, дошталдыр доңуп калган черде коданның ак-ак дүктери чулдунуп чыдып калган болду. Истеп чоруурум кижиле дузакка туттунган олчазын алгаш барган.

Аңчыны база-ла улаштыр истээш чоруптум. Шыргай талдар аразы-биле шургуң эрткен черинде кара хой дүгүнден аргып каан чолдак моюн-долгаар ылдыртынып чыдып калган тур. Ону ап алгаш, исти эдерип-ле чор мен. Ис арыгже улам-на ханылап чоруптукан. Арыг ортузунда хараганнарлыг оймакка келгеш, коданнарның оймакче үнүп ойттаар кокпазында база бир дузак салып каан болду.

Аңчының чыдып калган моюн-долгаарын ол дузакка туттунган ышкып кылдыр киир суп, шивей тыртып каан, холумга тудуп чораан ыажым-биле чүм харга “Кодан чылында ол чараш, чаптанчыг амытаннарның амытынынга канчан чедиң, өлүрер кижиле сен, сокса!” деп улгаттыр бижиң каан, чанып чоруптум.

Беш-алды хире хонук эрткенде, өөрөнгөн чаңчылым-биле база-ла арыгже агаарлап кириптим. Ак хар сүзүп, арыг агаар тынып, куда хеви кедиң каастаныпкан чалыы, чараш келиң кыстар дег хыраа-хар-биле шыптыңган дыттар, шивилер, хадыңнар, талдар аразынга кылаштап чоруурга, магалыын чүү дээр!

Ынчан чораан, моюн-долгаар арттырып каан черимге келдим. Моюн-долгаар чок. Мээң бижиң каан сөстөримниң адаанда “Буруулуг болдум! деп бижээш, аңчы дузактарын хар кырында бөле салып каан чыдыр.

Аңчынын угаан-бодалынга улуг өскерлиишкин болганын херечилеп чыдар харда ол бижимелдер болгаш дузактарже үр-ле көрүп алгаш турдум.

АРЖААН ЭЭЗИН КӨӨР ДЭЭШ...

Чайның ортан айы адакталган. Чаъс-чайык ойү эртип, дунааргай, изиг хүннер эгелээн.

“Шөлээ үезинде суурга чүнү канчал олурар боор” — дишкеш, Омактын ава, ачазы оглун эдерткеш, аржааннап чорупкан. Аржаанчылар Таңды-Уула сынының чиге мурнуу талазында Талдыг-Чарык аржаанынга келгеннер. Аржаанда улуг-биче кижилер, майгыннар-ла хөй. Омактын чаңгысклассчы эжи Сергек база ында болган. Сергек эжин көрүп каап, маңнап кээп, майгын-даа тикчи каапкан. Ол авазы-биле мында дыштанып келгенин эжинге чугаалап. Кады аржаанга кирип, ойнап, дыштаныр эштиг болганынга Омак дыка-ла өөрээн.

Талдыг-Чарык аржааны Улуг-Кара-Суг биле Шивилиг аразында бедик дагның мурнуу талазында хадыңнар, талдар холуй үнген ханы чарыктын бажындан үнүп чыдар. Шаг шаандан бээр ол аржаанга чеже-чеже кижилер аарыг-аржын экиртип, кадыын быжыглап келбээн дээр! Олар аржаанга идегелдин, өөрүп четтириишкинниң кандыг-кандыг чалбарыг состерин чугаалап, аып-чеминиң дээжин өргүп, чашпаан дээр!

Талдыг-Чарык аржаанынга чартыктаан, даван-даяа бастынмастаан, ижин-баары хоочураан болгаш кадык-даа кижилер хөйү-биле кээп кирип, ижип эмненип, дыштанып турар. Аңаа чүгле Тываның иштинден эвес, а харын-даа Саян ындындан безин кижилер эмненип кээр.

Талдыг-Чарык аржааны кыжын-даа доңмас. Ханы чарыктын иштин, аксын долдур дош шыва аптар-даа болза, оон үнүп чыдар бажында суу тос-тостуң соогунда безин кылагар кара апарган хөглүү кончуг кыңгырткайндыр агып бадып чыдар. Ынчангаш хереглээн кижилер аржаанны чылдың кайы-даа үезинде чалап ап, эмненип, ижип турар.

Чарыктын аксы — аржаанчыларның турлаа. Даг белинде деспек кырындан Өвүр кожууннуң төвү Хандагайты

суур болгаш ынды кыды дээр-биле тутчу берген ышкаш сагындырар Успа-Хөл кара-ногаан апарган көстүп чыдар.

Бир-ле хүн манзалардан кылган узун стол артынга даалы ойнап олурган улус чанынга Улуг-Хем чурттуг Доржу дээр кырган-ачай кылаштап келгеш:

— Дүне аржаан ээзинге душтум. Эрткен чылын база көргөн кижини мен — дидир.

— Каяа? — деп, Омактын ачазы биле Сергей акый барык деңге чыгыы сонуурган айтырганнар.

— Бо аржаан бажынга. Таптыг-ла дүн ортузу чедип, сылдыстар четчин турар ойде аржаан бажынга келир чорду — деп мындыг.

— Ол хире орай аржаан бажынче чүге чоруй барганынар ол, акый? — деп, Омактын ачазы улам сиңнигип айтырган.

— Аржаанга дүне кирерге, эки чүве. Оочур база чок. Суу база чылыг болур — деп чорда:

— Аржаан ээзи кандыг болур чүве-дир, кырган-ачай? — деп, ачазының чанынга турган Омак үзе кирип айтырган.

— Бо аржаанның ээзи аныяк херээжен кижини чорду. Дүне аржаанга кирип-кирип алгаш, хевим кедип олурумда, дужумда ийже шиглей даш кыңгырт диди. Дааш үнген угже көре кааптарымга, хевиниң каас, чаражы-даа кончуг аныяк херээжен кижини ай чырыынга тодазы кончуг кылдыр көстүп, үстүү дужумда одуругну өрү кылаштап бар чор. Менче каш-даа катап хая көрүнүп чоруй, кырлаңны ажа берди — дээш, Доржу кырган-ачай олурган улусту эргий көрдү.

— Кайы хире кортуңар, акый? — деп, Дондук сагыш човап айтырды.

— Эрткен чылын дүне аржаанга кирип турган, ол-ла херээжен кижини аржаан бажынче кылаштап кел чорда көргөш, угаан-кудум ышкынар часкан кижини мен. Бо удаада кортнадым-даа. Чер ээзинге дужарга, эки чүве дижик — дээш, хүлүмзүрүн кагды.

Доржу кырган-ачай шынап-ла ындыг кижини болган. Хүндүс оочур чок турда аржаанга харын бир-ийи кирер,

а колдуунда дүне кирер. Доржу кырган-ачайның ол чугаазын дыңнаан соонда, Омак аржаан бажынче чааскаан баарындан арай сестир апарган.

Чайгы дыштанылга төнүп, чаа өөредилге чылы эгелээн. Урде көрүшпээн оолдар, уруглар ындыг-ла болгай. Дыштанылга үезинде көргөн, билген чүүлдерин эңи-өөрүңгө сонуургадыр дээш, тө каап хөөреп-ле эгелээр. Доржу кырган-ачайның Талдыг-Чарык аржаанының ээзин көргениниң дугайында Омактың чугаазын эштери дыка сонуургап дыңнааннар. Сүбедей олура, эштеринге аржаан ээзин барып көөрүн сүмелээн. Класстың оолдарындан Омак, Чамзыр, Сүбедейниң саналын деткээннер. Оолдар планын ада-иезинге-даа чугаалавайн, бүдүү белеткенип эгелээннер. Суббота келирге, өөренип каапкаш, сески классчылар белеткеп алганы аъш-чемин ап, чадаг-тергелерин мунуп алгаш, чорупканнар. Оолдар аржаанга күскү хүн ашпаанда чедип келгеш, аъш-чем кылып чип, даг бажы үнүп, ойнап чоруп турда, хүн ажып, караңгылап эгелээн. Эжишкилер аржаан бажында кадактар, янзы-бүрү өңнүг пөстөр баглагылап каан хадыңның чанынга кожа-ландыр олургулап алгаш, аржаан ээзин ыт-дааш чок манап эгелээннер. Ыржым-шыпшыңы-даа кончуг. Оолдар дыңнаалагылап каап, ыңай-бээр көргүлөп-ле олурганнар.

Санап четпес хөй сылдыстар дээрни чоорту шыва ап, оолдарже карак базып, чугаа эрээн чүве дег чивендиржиң-ле турганнар. Чартык кезиин күскелер хемирип чип каапкан чүве дег чемирик ай бар-ла шаа-биле чер кырын чырыдып турган. Күскү дүннүң сооксумаары-даа кончуг. Оолдар ооргаларын үскүлештир, бот-боттарынга чышшыр олургулап алган, дыңнаалап, көрзүнүп каап олурганнар. Чүү-даа сураг. Омак мурнуу талазында хадыңнар чаны ийде бир чүве куураш дээнин эскерип кааш, кортканындан алгырыптар часкан. Арай деп туттуна каапкаш, кожа олурган эжин шенээ-биле иде чоруй, холу-биле айыткан.

“Кодан ышкажыл” — деп, Сүбедей сымыраны аарак чугаалааш, Омактың дөңмээниң кырынга бажын салгаш, ийленип чыдып алган.

Сылдыстар шагда-ла четчип, дүн ортузу ашкан. Аржаан ээзи сураг. Сүбедей биле Чамзыр шагда-ла шыыладыр удуй бергеннер. Кежик биле Омак уйгуга алыспазын бодап, дыңнаалап каап, шыпырандыржып-ла олурганнар.

Хенертен:

— Ааа... ууу... ооо — дизе-ле, аржаан бажында кадырже шиглей бөрү улуй берген. Омак биле Кежик тура-ла халышканнар. Удуп чыткаш, чүнү-даа эскербээн эштери:

— Чүү болду?! — дижип, девидеп айтырганнар. Эштеринге харыы берип чадап чыдырда, дужунда кырлаң артынче шиглей өөр бөрүлөр шооңайындыр улужа берген.

Оолдарның баштарының куйгалары кылыннап, тейлериниң артыы талазынче чыырлы берген ышкаш кынып, сөөк-даяа сириңейни бээрге, чарыкты куду ужа-тура маңнажып-ла батканнар.

Доъш ору мундунмас, идип алган чоруурга берге боорга, аржаанче үнер дөштүң адаанга, тей баарында хараганнар аразынга чажыра салып каан чадаг-тергелеринге канчаар чеде маңнажып келгенин оолдар орта сагынмас болганнар. Чүве-даа чугаалай албас, чүгле чүректери шакпыланып, ээгиштеп-тыныштаарынга-ла ой. Дүвү далаш-биле тергелерин мунгулай каапкаш, машина оруун куду база-ла карак-кулак чок халдып-ла батканнар. Чүгле Чадаана-Хандагайты аразынга машиналар аргыжар асфальтылыг орукка кирип келгеш, оожургап, улуг тынып, чугаалажып эгелээннер:

— Сен эвес болзунза ынаар барбас турган бис, Сүбедей! — деп, Чамзыр хыйланган.

— Аржаан ээзиниң дугайында Омак биске чугаалаваан болза, мен ону кайыын тып эккээр кижини мен — деп, Сүбедей агартынган.

— Мен эвес, Доржу кырган-ачай чугаалаан чүве-дир, билдин бе! — деп, Омак хорадап чугаалаан.

— Харын-даа бөрүлөр бисти тудун чиптээн-дир. Ава, ачаларывыска кайнаар баар деп турарывысты чугаалаан болзувусса, бисти ынаар чоргуспас турган. “Чер ээзи чүгле таварылга болуп улус караанга көстүр. Кижини бүрүзүнге көзүлбес боор чоор деп кырган-авамның чугаалап органын

дыңнаан мен. Ынчанган биске козулбээн ол-дур” — деп, Кежик эштеринге тайылбырлай аарак чугаалаан.

Оолдар эжиниң чугаазынга чоппээрешкени-ле ол боор он, чугаазы соксап, аржаан ээзи көөр деп чораап, ап борүлөр аксынче кире бер часканын бодап, Хандагайты суур кайы сен дээш караңадып-ла олурганнар.

Кошкар-оол ОНДАР

ЭЛЭЭДИ ООЛДУҢ ЭРЭЭ-ХИНЧЭЭ

Торе бураан дүжүн турда, төрөл кижилерниң аразында ханы харылзаа безин тигленип эгелээн. Оор кижии торелим-даа дивес, карак ажыттаар. Суурга кады чурттап орган авазының дөрт инээн оорлар чаңгыс дүне коданын карартыр апнаарга, бичии оглу-биле арткан Долгармааның боданмаан чүвези чок: «Дүүн чаа кудумчу кежир беглеримниң тенек оолдары кежээ херим аскын тырткылап, ыдывыска бир-ле чүве каан берип эртилер ышкап болду... Элдентиин аа? Бо чүвөлөрниң машина-балгат садып-саарган, сегереп турары холчок... Кым билир боларны, өөм ээзи чок болган соонда, эжик тыртнастаан улус-ла болгай. Дүне кажаа үрөп турда, ыт безин ээрбээн?.. Таныыр кижилер болгу дег.

Белдириңден аржаан баткан
Бедик улуг тайгам бар.
Бежен кижии бараан болган
Бедик улуг бээм бар.

Сенгел тывалары кунчуунга чоргааралың, идегелин ам-даа бо биеэги ыры-шоорунда алгавышаан. А бистин кончуувусту.

Бо кудумчу ээн калды. Улус шунту хоорайже көжүп турар. Ылаңгыя дарга-болка төрөлдиг кижилер Кызыл чоогунда кыштаг-хораа туткан. Совхозтуң хой мал-маганы кайнаар эстип турар деп?.. Ажыл-агыйга кирип аарда, садып кирер деп чугаа хой, мээң ында чоок төрөлдөрүм бар эвес. Ынчалза-даа, чүзү-даа чок кижилерни бир көөрге, мырыңай таныттынмас кылдыр өскерлип турар».

Иешкилер сүт чок кара шай ижер апарган. Амыдырал хүн-бүрү кызагдап орар. Кызылга чоокта чаа-ла эът, колбаса, арага аймаан талоннап турду. Кижилер чаш ажы-төлүн кужактап алгаш, каш кил эът алыр дээш, хондур оочурлаар — алгыш-кырыш... Ам бүгү чүве сыр дедир апарган. Муң-муң хой-малды Абаканче сүрүп турган болза, ам оон эът, сүт эккелгеш, маңаа садыглаан кижилер бут кырында туруп келген.

«Совхоз бай, бодум мал эмчизи чордум. Хууда малымны кунчуум суга кадып каар. Соой бээрге, эът-ле бисте. Хоорайдан эш-өөрүм, төрелдеривисти хандырып чордувус. Оларның чамдыктары ам сегерээн. Кудумчуга көрбээчөң-ней бээр. Чүү-даа канчаар, чаңгыс оглумну эртем-суюлга чедирип алзымза, чоп кончуг хоранныг чоор адырам». деп Долгармаа бүгү байдалды дүвүн дүндере бодап-бодап, корга-корга, хоорайже көжер деп шийтпирлеп алган. Кызылга келгеш, бир-ле дугаарында төп мал эмнелгезинден ажыл дилээн. Ол черниң удуртукчу даргазы Долгармааны таныыр болган, сээң эртемиң аайы-биле ажылдаар хостуг чер чок, чүгле декреттеп үнер деп турар бир кижиниң ориунга аштакчылап ажылдап болур-дур сен дээн.

Долгармааның хөңнү баксырап, куду көрнү берген. Дарга ону эскерип каап, тускай эртемниг кижы ажыл чок артканынга сагыш човап, чугаазын уламчылаан: «Оон ыңай ыт чазаар, диис тарыыр деп хууда кижилерден төлевирилиг ажыл тыштып болур. Оон чүве билдине берзе, дыңнадыр мен. Боданып алгаш, түңнелин катап кээп чугаалаар силер» — дээш, дарга өрээлинден үнеринге билеткени берген.

Ажыл дилекчизи ам канчаар, түр аштакчылап-даа болза, ажылдаар мен деп кааш, чорупкан. Ооң чоруткаш, дорт-беш-даа черге барган, ажыл бар деп аскын ажар кижичок. Чок... Чок... — ол сөстөрдөн хөөкүй могап-шылап, човай-даа берген. Эртен, кежээ бок чушкаан кижилерни коорге, оон-даа коргунчуг, шала-даа чуур болза, канчап баар деп.

Ам чурттаар бажың дилеп, улустар-биле чугаалажып, солуннардан чарлалдар дилеп чоруп турда, турган бажыңының херээжен ээзи: «Мында кожавыс орус кадай

энир чылын-на бир эжим чер-бажыңын садыпкаш, соңгаар көжүп чоруур мен деп чугаалап орган чүве, чөгелде ону барып көрейн дээш чоруткаш, удавайн чедип келгеш: — Ол кадай бажыңын ам-даа садып чадап каан, ам өртөөн чийгеткеп, чарлап тур мен деп олур. Адреси бо-дур, баар бис бе?» — дээн.

Ол бажыңга чеде бээрге, тоштен ырак эвес шык кыдыында ыяш бажың бооп-тур. Херимин ажыдыштарга, ызырар ыт, илчирбезин үзе соң алгы дег, ээрип чүткүп турган. Бажыңдан улгады берген, мурнунда фартук баглап алган орус угбай үнүп келген, чүвениң ужурун дыңнаап, ыдын үнгүр иштинче киир иткен, аксын калбак ыяш-биле дуглаап, кириңер деп чалаан: «Бажыңның ишти-даштын көрүп, шинчилеп көрүңер харын, тааржыр болза, алыңар, алыс ындыг-ла улуг өртек адавас мен» — дээн.

Оозун бодаарга, дүрген садар дээш, шуудунга кире бергени илдең. Бажыңның иштинче кире бээрге, кухнязындан аңгы ийи бичии өрээлдиг, будуп, чугайлап каан. Иштинде хамык-ла эрги-каксы чадыгларлыг, бичии телевизорлуг, телефоннуг, печказы эрги, дээвири чавыс. Даштындан коорге, фундаментизин довурак-биле кажаалап каан, бажың бир талазынче чамдыя берген болган. Херим иштинде ногаа тарыыр бичии шөлдүг, кожазы-биле аразында казып каан чер кудуктуг, ыяш, хөмүр шыгжаар кажаалыг, бок дээрге кажангы ояар аптаттынмаан, чуттуг. Эки чүвези школадан шоолуг ырак эвес.

Долгармаа: «Кап дээр силер, улуг өртек-биле ап шыдавас мен» — дээн.

Бажыңның ээзи ийи холун өрү көдүргеш: «Бо бажың кончуг аас-кежиктиг бажың, маңа бай-шыырак, ажы-толдүг эки чурттаан бис. Уругларым соңгаар көшкүлөй берген, оларның соонче баар дээш, арга-чадаарда садарым ол-дур — дээш, албайн баарыйн-на болар дээн ышкаш, — Че харын, эргилээни дээш, ам бир муңну база кызырыштайн» — деп-тир.

Долгармаа: «Четтирдим!» — дээш, каттырып-каттырып, кадайның холун барып туткан. — Алыр мен, даарта акшам экээйн — дээн.

Кызылга кожун келген соонда, Сапа улуг хоорайга ооренип, чурттаарга экизин деп хөлчөк өөрүшкүлүг чоруп турган. Шынап-ла ол дорт классты база эки дооскан. Чайын огород сугтарар, кыжын хар аптажыр — ажыл үзүк чок. Авазы шалың алгап, оозун окиселеп кээр, ол-ла хомуданчыг. Дүргөн өзе берзимзе, машинадан чээлиге апкан, авамга хой акшадан ажылдап берзимзе деп оолдун эки күзели чамдык аяс хүннерде ооң сагып-сеткилин ору көдүрүн кээр.

Кыжын соой бергенде Кызылга коргунчуг. Улуг-Хемниң шаң-бузу муң-муң бажыцнардан хомүр ыжы-биле холуй үнгеп, дээрге кара көжеге болу бээр. Ам канчаар, кижин төлү каяа-даа чурттаар, куш төлү каяа-даа ужар дээрзин Сапа, бичии-даа болза, бодап орган.

Школада байдал кодээ черден улуг ылгалбас, харын-даа багай шынарлыг чүүлдер хой. Мырыңай бичии оолдар таакпылаар, оозун колдуу чажырбас, улуг оолдарның чамдыызы туалетке барып пиво ижер, савазын аңаа тургузуп каар. Ынчанмас деп чагын-сурган, дүвүрээзин үндүрүп турган башкыларны-даа кижин эскербес, та пат чаңчыгын калганы ол чүве. Кичээл соонда, ылаңгыя субботада, улуг оолдар, уруглар четтинчинкен бар чыдар, ошканшкан-чытташкан чоруур. Ынаар улус кичээнге салбас. Кодээ школага Сапа ынчаар көзүлдүр таакпылаар, пиволаар өореникчилер корбээн, та ынчан бичии турган эскербээни ол. Бо күзүн беш класска өорени бээрге, үш оол, ийи уруг өоренип келбээн. Ынчалза-даа кодээ черлерден өореникчилер немежип кээп турар болган.

Кудумчуга бир катап ол “дортке” кады өоренип турган эжи Мергенге таваржы берген: «Чоп өоренмейн бардың?» — дээрге, ном, кыдыраан садын алыр акша чок, авам, ачам ажыл чок дээш, ол куду көөр болган.

Чайын бир хүн авазы: «Базар баар бис. Бичии ханта далган садын алыр, ону көдүржүр сен, оглум» — дээн. Базаардан чем садын алган чоруп орда, эр, херээжен ийи кижин уткужуп келген, авазы-биле мендилежин, чугаалажы берген. Ол ийи кижини коорге, арны-бажы хапыгыр ыжык, карактары сыгдыгыр, чажы төктүп турар. Хентери орбак-самдар, арны-бажынын дүгүн кажангы олчаан олар чугбаан

болган. Сашаның авазы чоруур деп баарга, ол эр кижиге салдым, чугаа эрел-ле турар боорга, Саша ханта далганын чүктөн алган чоруккан. Кажан авазы чедип кээрге, чүү улузул ол деп айтырарга, шаанда кожазы совхозка комбайн мунун ажылдан чораан кижиге-дир дээн. Ол кижини Сергежек дээр. Долгармааның чок апарган оонүң ээсин таныыр болган, бодунуң амыдыралын чугаалап, оон акша кажарлап дилеп алыр дээн, чарылбайн турганы ол. Ооң чугаазы-биле алырга, оонүң ишти арагага сундуккан, улаштыр аараан чок болган. Кодээ черге ажыл чок, төрөлдөргө чеже азырадыр боор. Борто ажыл дилеп келгеш, ажыл тын чадан каан. Ам анаа-ла чер кезип, бок чүшкүч чор мен дээр кижиге болган. Ынчан тура, бажың адреси айтырган, орук аайы-биле изиг шай-даа ижин алгайла мен, демги ол сээң ооң ээси-биле эдержин чораан мен, менден чекинменер, халдавырлыг аарыым чок дээрге, Долгармаа адресин айтып берген.

Элээн үр болганда иешкилерниң оонге ол чедип келген. Шил чыып, ооң ортээ-биле «технар» садын ижин, бок төгөр доскаарлардан чем чип, подвалдарга чылыг дамчыдар хоорзалар ойлээр люк дээр чер иштинге чурттап чоруурун чугаалаан. Чамдык эки улус ол доскаарларже хлеб, мүн чемииниң артыып, тускай шылыргай хантарга, аксын так баглаан, октаптар, оозу эки деп органын Саша дыңнаан. Мен ышкап эр, херэежен эртем-билиглиг-даа чораан улус эңдерик бис дээн, ол кажангы ояар чүп көрбээн сарыг динтерин ырзайтыр каттырар-даа. Ол кижиниң арагазыг, хирзиг чыт-бузунга өгнүң ээлери «дүргөн-не үнө бээр болза» деп четтикпейн орда, харындаа чоруккан.

Ол чайын оолдар суг кыдынга эштин аар дээн бар чыдырда, бажыңга кээп чораан биеэги Сергежек деп кижизи кудумчу кыдында люкче дедирленип алган кирип чыткан...

Саша кичээл сөөлүндө шоолуг ыңай-бээр барбайн, чайын боорга бичии огородун суггаржып, кыжын боорга хар аштажып, авазыңга дузалажып турган. Хостуг

үелеринде орун кырынга чыдып алгаш, телевизор көөр. Улуг улуска болза ол телевизорда кижик көрүпкү дег солун чүве чок. Хөй-ле көргүзөр чүвези реклама, секс... Аткалажышкын, боолаашкын, алгыш-кырыш, өлүмчидим, хан-чин... Эр-херээжен улустун шалдаң-чанагаш харылзаазын, оларнын таакпылаарын, арагалаарын көргүзөр. Угааны чадыкпаан элээди ажы-төлдү ала-чаягаар элзеди бээр чүве-ле хөй.

Сашаның авазы бир кезе автобуска чанып ортагы дыңнаарга, кожазы олутта кадайлар бо дүне доңат болур, дачада ногаа ат болду дижи, холзеп органнар. Артында ийи ашак: «Картошка шоолуг эвес болду. Эткин өйү эрте бээр, эртен Бий-Хем өрү хемелиг тутсуң ораалы» дижи чорааннар. Кижик бүрүзү ишти-хырнынче, кышка белеткелинче сагыш салган холчок болган. Сактырга-ла «доңат» деп сөс оларнын бажынче долу улданкан-биле дөмөй.

Долгармаа автобустан дүшкөн, школа чогуу-биле эртип орган. Элээди оолдар ында-мында таакпылаан. Чамдыктары пиво эеп чоруур. Оларнын аксындан үнүп турар сестерин дыңнаарга, кижик кылы хайныыр. Улуг кижик кылаштап ор деп эгенир чүве чок. Чамдыктары орук кыдында сидиктээн... Болдунчүп алган чоруур хирлиг, самдар аныяк кижилерни кижик көргөш, сагыш-сеткили дакшыжап кээр. Боларже чүве ыттыар болза, дажай берзе хөңнү. Хоорай деп чүвениң кончуун але дээш, Долгармааның хөңнү караңгылап чораан.

Бажыңыга кирип кээрге, коридор карангы, оглу телевизор ажыдып алган, незин-даа эскербээн, эр-херээжен чорук кылган шалдаң ийи кижини сонуургап, аажок топтап кайгаан орган. Авазы шуут ыткаш, дедир үнө дүшкөн. «Чаш оглумну мынчап үрээрим ол-дур але. Мелегей эшпи мени-даа. Көдээге аайлыг кезе ийик. Кезе инек уткуур, ыяш хирээлээр. Картошка ажаар, олут-чыдын чок» деп, ол муңгарап боданган. Чаш төлүм ам үрелип эгеледи. Капчайын-чоойн?!». Токнак чарып алгаш, авазы кирип кээрге, Саша ам-на ток кожуп, плитада шай чылды берген.

– Ону уштуп каавыт. Бажың ишти соок-тур, печка одаптайн — деп, авазы шала муңгак үн-биле чугаалаан. — Чемненип-даа албаан. Чүдек кино көрүп...

Иешкилер столга чемненип орда, оглу авазынче удур көрүп чадап, куду көөр болган. Авазынга чем кылып кагбайн, чүдек кино көрүп органынга ыядып олур ирги бе бо деп бодап орда, Сапша чажырып шыдабайн:

– Хоорай оолдары дыка багай чүве-дир, авай — деп чугааланып эгелээн.

– Канчалды, оглум?

– Кижн өскелээр. Көдээ чүве, көдээлей байлаң деп одаар-дузаар. Хорадааш, оларның-биле чошкуп турдум.

– Сектерни але. Эртен мен школага барайн. Оларны менээ айтып бер. Башкызы сайгарзын. Ада-иезин школага сөөртүп аппаар мен!

– Фуу хайт! Ол хей, авай. Ол дээрге мафиостар деп коргунчуг улустуң ажы-төлү-дүр. Оон кедерезе, эттеп кааптар.

Оглунуң харыызы хөөкүй аваны улам харлыктыр бериптер болган. Дем чаа автобуска дыңнааны «долу», «доңат» деп состер-даа коргунчуг эвес, а бо “мафия” деп сөс чүүден коргунчуг кылдыр сагындырган.

Оглу удуур дээш чыдып алган. Авазы дашкаар үнүп келгеш, биеэги Кызыл-Тайга кырынга үнүп кээр шолбанны үстүндө кудайдан көрүксээш, тып чадаан. Хоорайның ыжы бе, дээрнин бүргээ бе? Кара көжеге халыптапкан-биле дөмей, оода-ла сагыш ажыдар чүү-даа чок, караңгы-ла, караңгы...

Иешкилер кежээ удуп чадап, улуг тынып шаг болган-нар. «Хей-ле бээр көжүп келдим. Суурнуң арыг агаарын, ак сүттүг малымны кагаш, ол чүм ирги. Мал эмчизи суурга херек-даа апаар турду-ла ыйнаан. Шала чуп, эвээш шалың ап... «Чыргалын човалаңга саткан» деп чүве бо эвеспе» дээш, Долгармаа чүнү бодаваан. Кезек болгаш, улуг-ла тынар, кежээ дургу хинчектенип-ле чыткан. Мал-даа эмчизи, кижн-даа эмчизи дөмей-ле болгай. Оглум караа улам ыжа бээйн адырам деп бодааш, сайгылгаанны чырыдыпкан. Сапшаның солагай карааның адаа көк, ыглап

турганы илден, былчак. Лосион алгаш, ону хөвөңгө өттүргөш, оглунуң арнын аптап, ыжыкка удур эм чаап берген.

Сапа кодээ школага тургаш, хүреш секциязы барып турган. Аът мунар, ыяптаар, картонка суггарар — кылбас чүвези чок. Хоорайның уйгужу ылбай оолдарыңга бодаарга, күш-дамыр талазы-биле сиирленчек, эрес-кашпагай. Бодундан улуг үш оолга ол дүжүп бербээн. Шанчар, тевер — бүгү аргалар-биле удур берип турда, содааны көрүп эртип чыткан бир улуг эр хая көрнүп келгеш, оларже кел чыткан.

— Чаңгыс кижиге эмгележип деп чүвө эң багай. Бээр келиңер, силерни мен... — деп чыдырда, үш оол дезип-кеннер.

— Адыр, сен бичии мана. Үш оол баштай халдап келдилер бе? — деп, ол эр Сападан айтырган.

— Ийе, башкы. Мени одаң, акша айтырын турдулар.

— Чүү деп одады?

— Кодээ чүвө. Кодээлей байлаң дидилер....

Долгармаа ол бүгүнү сайгарып көргөш, уруглар кижизидилгезинге багай салдарлыын билгеш, бир катап оглунга «Мен сенээ программадан садып берейн, ооң иштинден чүгө бичии улуска тааржыр дамчыдылгаларны көрүп турар сен» дээн. Сапа бажын согаш кылып, чөпшээрешкен.

Сапа бир катап өөрөнгөш келирге, кодээде кырган-авазы чедип келген бооп-тур. Ол оглун көрүп кааш амырап, бажын суйбап: «Оглумнуң өскениң, эр-хей! Эки өөрөңип, чурумнуг тур сен бе?» — деп айтырган. Кырган-авапкылар элээн чугаалашкан, ынчалза-даа Сапаның бичиизинде турганы дег чугаакыры, чазык-чаагайы чок, шоолуг чүвө ыыттаваз болганын кырган-авазы эскерип орган. Кырган-авазы сумказындан соктаан долган, колада саржаг, шээр малдың бир будун уштуп, чем кыла берген. Оглу огородтан кулча, огурең эккелген. Бажың иштиниң чемзии дөгөт, бүгү чүвө долу ыпкаш сагындырган.

Авашкылар амданныг чем кылып ижип, амыдырал-чуртталга дугайын чугаалажып органнар. Долгармаа ол аштакчы ажылында хевээр. Декретке турган кижии өске черде ажылдай берген.

Долгармаа чамдыкта хуу кижилерниң ыт, диизин чазаап, эвээп-биче акшаны база ажылдап алыр. Ол ийиниң ишти-хырны, экти-мойну мүн-не бүдүн. Кол-ла чүве кырында крышалыг. Хой ажы-толдуг, мырыңай чаржынчыг яды, бодундан дора өске кижилерни аныяк ие коргеш, сагыш-сеткилин боду аргаланып, элээди оглунуң күш-дамыр сайзыралынче сагыш салып эгелээн. Кырган-авазының сүмези база ындыг болган. “Оглуң эки чемгерин тур, уруум. Мен ам каш пээр чүвелиг, ийи инектиг-даа апардым. Силерге дузалажыр мен. Оглуң мөге-шыырак, эртем-билигиг апаарга, биске улуг чөлөңгииш-тир” — дээр.

Школаңарда хүреш өөредип турар ыйнаан. Аңаа барып тур, оглум — деп, кырган-авазы чоруур хүн оглунга сүмелээн.

— Бистиң школада ындыг секциялар шоолуг эвес, өске залдарга баарга, улуг өртектиг боор чүве-дир ийин — деп ол харыылаан.

— Ажырбас, оглум. Сен бөгүн бодуң сонуургалың-биле айтырып чораап, кайда эки өөредип турар чүвел, билип ал. Оон кады баргаш, дугуржуп бээр мен — деп, авазы чугаалаан.

Саша ол хүн спортчу секциялар эрттирип турар черлер кезип, ооң өртек-үнезин сонуурган эгелээн. Бир залга баарга, каратэ өөредип турар болган. Эгезинде кирип алырының өртээ 400 рубль, ооң соонда ай санында 200 рубль төлээр. Авазынга чугаалаарга, оозу чөпшээрешкен. Иешкилер эртенинде барып ол тренер-биле дугуржуп алганнар. Ында 8 хардан 30 хар чедир назылыг оолдар, уругларны бир орус, бир тыва ийи тренер өөредип турар. Саша каратэ секциязынга үш ай хире чоруп, чөөн чүк улузунуң бот-камгаланыр аргаларын шору шиңгээдип, маргылдааларга чоорту киржиң эгелээн. Саша ол спортка салым-чаяанныг болуп, шиңгээдектер аразында кире бээрге, өске хоорайларже маргылдаага барып киржири-биле орук

ортээ деп хой чарыгдал негээрге, каратэ секциязын ара каар ужурга таварышкан. Ооң кадында Сашаның авазы-биле кежээлерде кады кээр ашак база тыпты берген. Ол кээрге кайызы-даа бичии “шелип” алган боор, дыка эпчок... Элээди оол чамдыкта эжик соктавайн кирип келгеш, авазы эзирик, ол кижиниң куспаанга олурганын көрүп кааш, ыядып, баш сугар чер тыппайн, дашкаар үнүп чоруп каар...

Бир-ле Шагаа байырлалында Долгармаа бир херээжен, ийи эр кижии эдертип эккелгеш, Шагаа байырлалын демдеглээн. Улуг улус эзирээн. Саша эртен туруп кээрге, авазы-биле дүүн келген ийи эр кижиниң бирээзи шай ижип, чемненип органнар. Ол кижиниң ады Адар-оол. Шагдаалап ажылдап чораан, ам пенсия ап турар. Ооң пенсиязы улуг дээрзин Саша билип алган. Ол кижии биле таныжа бергенин авазы бичии болганда оглунга чажырбайн чугаалап берген.

Шала сыгырзымаар карактарлыг, ортумак дурт-сынныг, шилгедек кара, идик-хеви арыг кижини көөрге, шагдаалап чорааны-ла шын хире. «Бо кижиниң машиназы бар ирги бе? Ындыг болза, дыка эки-дир. Хөлдээр, тайга-лаар, каттаар — чүнү-даа канчап болур, ам арта шагдаа чораан кижиге кым шаптыктаар боор» деп Саша иштинде кенен чүве бодап орган. Бир катап авазындан ол кижиниң машиназы бар бе деп айтырарга, ийе бар, ам септелгеде дужаап каан, “жигули” машиналыг кижии-дир дээн.

Шоолуг үр-даа болбаанда ол кижиниң чези-холазы костүн, энти-ле эзирик кээр, ажыл-даа кылышпас, чүгле хырын ээзи кижии болганын бичии уруглар безин эскерип турган. Биеэги септелгеде турар дээн ооң машиназының барааны-даа көзүлбээн. Херек кырында шагдаа черинге ажылдап чорааш, багай мөзүзү-биле ажылындан үндүртүкен кижии бооп-тур. Ооң чоок төрөлдери ол Адар-оолду арыг-силиг кылдыр кедиргеш, “Мында назы-хары сенден бичии, арага-дары ишпес, аңгы чер бажыңныг, бир оолдуг, херээжен кижии бар-дыр, барып чугаалажып көр, бис чедирип каалы. Кадайыңга сывыртыпкаш, чежеге дээр өглер кезип чоруур сен. Бир эвес бодуң туттунуп, тааржы берзиңзе, ол честеңниң даштын гаражта эрги машиназын алыр сен” деп, ону аартыктап чораан угбазы са көгүткеш, он-биле ону Долгармаага эккеп таныштырып каан чүве-

дир. Ынчалза-даа Адар-оол ажыл чок, арагалап, хоорай кезип өөрөнгөн кижиге, чүгүл бир ай ажыр туттунуп шыдаан. Оон база-ла бичии пенсиязын алгаш, кады ижер улузубиле ижип алгаш, Долгармаа сугже кылаштаар болганы ол. Чаасканзырап чораан хөөкүй Долгармаа ол кижинин угбазынын авыяастыг чугаазынга алзып, шынап-ла, шору кижиге ышкажыл өг-бүлөгө, уруг-дарыгга өмөк-дөмөк-даа болгай, бо берге үедө дээш, көчүг дилгинин аайынга кире бергени ол. Аныяк иениң идегели бүтпээн. Адар-оол ам шуут чиде берген.

Саха улуг класстарга баргаш, баштай келгени ышкап эки өөредилгези кошкап, каратэни каап, чүгө-даа тура-соруу шоолуг эвес апарган. Ону долгандыр турар бүгү байдалдың баък салдары деп чүвени элээди оол каяа билир. Бир эвес өг-бүлө бүдүн-бүрүн, амыдырал байдалы оон эки турган болза, ол чап кижини ооң адазы, иези ол баък чүүлдерден хоорулдуруп, эки орукче углап, кандыг-бир арга-хорганы тыва берген турбас бе. Саха таакпыны алды класстан эгелеп өөрлери-биле тыртып, оон чоорту пивоже канчап кире бергенин боду безин орта билбейн барган.

Ол бир чайын дыштанылгазында авазының төрели болур кижинин маршруттуг таксизинге бичии када кондукторлап ажылдаан. Шалың акшазын авазынга берген, чамдыгын бодунга арттырып алган. Авазы база-ла оглунга карман акшазын хире-шаа-биле бээр турган болгай. Ол тос классты дооскап, профессионал-техниктиг өөредилге черинче кирер кижиге мен дээш, школаже барбайн барган. Авазы “Школаны кызып доозуп ал, оон бир дээди өөредилге черинче, канчап-чооп акша-көпөөктөн чыып тургаш, кириер мен, оглум” деп чадап каан. Ол ПТУ-же-даа кирбээн, доора будулуп эгелээн. Важыңга бир ырбыска уруг-даа эдертип эккээр. Кымыл ол дээрге, чапчыкклассчым-дыр дээр.

Саха бир катап чайын Улуг-Хем кыдыыңга эштип алгаш, кеттинип турда, кожазында тал баарында аһып-чем, колалар салып алган орган үн оолдун бирээзи бээр келем деп имнээн. Оон чаныңга чеде бээрге, школазын шагда ара каапкан Володя деп оол болган.

– Мени боксер Володя дээр, таныжып алыылы, сени мен билир мен, Саша. Каратэ секциязында барып турар сен але дээн. Ооң узун эжи стакан долдур пиво куткаш, Сашаже сунган. Саша ону тудуп алган, дораан ишпейн, көрүп орарга, ол Володя дээр кижизи оске оорүндөн назы-хары элээн улугзуг костүр, хертеп думчуктуг, ханыгыр карактарлыг, каттыарга, диштери корзагар, шала дүр-зүнчүг арынныг кижиге болган. Эп-оорү чүве чугаалаарда, ооң адын адавас, анаа-ла «боксер» дээр.

Оон эгелээш-ле Саша ол «Боксер» дээр кижиге-биле даңгаар-ла хем эриинге азы кудумчуга бо-ла таваржы бээр, хол тутчуу мендилежир апарган. Дараазында элээн каш хонганда база-ла ол хем кыдынга ол-ла боксер бантаан оолдар-биле элээн эзиртир арагалап хоорешкеннер. Атып-чем, арага, пиво чедер болган. Чугаа кадында бир хооремик оол “Бо чүгле боксер эвес, а мафия бантыңчызы кижиге болгай. Бир эвес силерни бастыр улус тынты берзе, биске сөглээр силер” деп орган. Саша шуут мелегей эвес, бо чүвөлөр ол «бантыңчызының» үнезин улгаттырып, мени коргудуп, кончуг улус бооп, боттарыңче мени, каратэ билир дээн, элзедии алыксап турар улус-тур деп чүвени угаан орган.

Өөредилге, ажыл чок кижиге кышкы үеде тояп чораап, бир-ле багай чүвеге таваржы берип болур. Чаа чыл бүдүүзүндө Саша хоорайга төп елка чанынга уругларның чуңгулаар черин көрүп чораап, чанын ора, доора кудумчуда люк аксында өлгөн кижиге салып каанын көрүп каап. Хол-буттары сырбагар, буттары дыгдынчак болган. Саша серт кынып, корга берзе-даа, кылажып оожумнадып, ол кижини танып каап. Оларның бажыңыга кээп турган биеэги Сергежик дээр кижиниң мөчүзү болган. «Доңуп олдүм, мени камгалаңар!» деп алгырын чыда, олүп калган эвеспе. Чаа чыл уткуур дээн, бажыңыңче далашкан кижилер ону тооваан-дыр – деп, Саша ону авазыңа дыка муңгаргай чугаалап четкен. Авазы бичии градустуг, чүгле холун чаңгып каан. Өлгөн кижиге ыттан дора тоомча чок чорук ол кежээ иешкилерниң багай казанаан база ынчаар оюн эрте берген.

Өшкү чудаанын үзөр деп чүвени Саша ол «Боксер» деп өңнүүндөн элээн хойнү ооренип турган. Ол бир хүн таныыры ийи бичии оолду заправкага ашпарган: «Кордүңер бе, маңаа чолаачылар келген, бензин кудар чер чанынга туруптарга, дораан оларны мурнап шланганы туткаш, машинаның бак аксын ажыткаш, пистоледин ынаар суп белеткээр силер. Көпөөк негевес силер, ол улус боттары силерге бээр, көпөөк бербейн барган таварылгада азы силерни аттына бээр болза, ундарап муңгараваз силер. Маңаа дүшкө чедир ажылдаңар, мен чедин кээр мен» — деп айтып сургааш, чоруй барган.

Дүшн четпээнде кээрге, бичии оолдар ажылдавышаан халчын турганнар. Алган акшазын санаарга, 14 рубль болган. “Че, ол-дур, кордүңер бе, акшаны ынчаар ажылдаң аар чүве болгай. Мен кежээ кээр мен, мени манаар силер, ам дүштен чемненип алыңар, оон келген ажылдаар силер” дээн, чоруй барган. Кежээликтей кээрге, ийи бичии кижизи 11 рубль ажылдап каан болганнар. Саша ол оолдарның алган акшаларын үлежин чоруй, каанкан. Бо ажылды Саша боду чогаадын албаан. Кажан ол маршруттуг таксиге кондуктарлап турган, заправкаларда ындыг бичии оолдар барын коруп алган болган, ук ажылды бичии када организастанай бергени ол.

Боксер биле Саша кудумчуга кылаштап чорааш, орук аайы-биле боксерның чурттап турар черинге барганнар. Ол кырган-авазы-биле ийи орээл квартирада чурттап орап болган. Кырган-авазы 80 хар чоокшулай берген хире огбе болган. Алыс шаанда бажың ишти шыырак турган хире. Кадайның сегергейи ам-даа шору. Боксер бажың ажылын кол-колун боду кылып каантар. Ынчангап кырган авазы ону эки оглум дээр. Ол эки оглу чүнү үүлгедип турарын ол билбес-даа. Боксер эзиртир арага ишпес, кажар, шала мөгешыырак, спортсмен оолдарны бодунче чыыра тыртар, багай үүлгедиглер кылырынче күткүүр амытан болган. Дыка хой коргунчуг херектерден боду кургап үнө халый бээр. Ол хире коргунчуг кижиниң холунче кирип бар чыдарын элээди оол эскерип билбээн. Назын халыыны деп аза оол уругларның мелегей тура-соруун шак ынчаар оске орукче элзедип анаар болгай.

Оолдар боттарының телефоннарының дугаарларын солчуп алгаш, ынчаш кежээ бо бажың чаынгга ужуражыр болганнар. Кежээ шак орайтап, чадаг кылашташкан улус ховартап чорда, бир херээжен кижиги сумкалыг дүргени кончуг кудумчу ол чарыында бар чыткан, демгилери кылажын оожургадып, ол кижигиниң элээн ырай бээрин шеглеп чораап, соондан кеденгирилген баргаш, «боксер» сумкалыг холун орта теверге, херээжен кижиги алгырыпкап, черге кээп дүшкен. Орукка чаштай берген сумканы ашкап, ийи оол арлы бергеннер. Оон элээн ырак черде бир эжинин чурттап турар бажыңының адакы каадынга баргаш, сумканы үжээрге, үш чүс ажыг акша, бичии чем аймаа, херээжен кижигиниң чагдынар херексели, көрүнчүү бар болган. Акшазып, чемин үлежиң алгаш, сумказын бок төгөр черге октапкаш, ийи чара халчып чоруй барганнар. Оон эгелээп-ле бөрт, сумка былаар, харын-даа бажың ишти оорлаар үүлгедигни бөлүк оолдар удаа-дараа кылып, туттурбайн чоруп турганнар. «Боксер» бичии оолдар, арагалаар, тояр улус дамчыптыр кайда, кандыг бажың, кажан эң турарын билип алыр аза болган. Володя херек кырында боксер-даа эвес, бокс секциязынга шал-бул чоруп тургаш, ара каанкан кижиги-дир ийин.

Бир кежээ бөлүк бөрсектер кежээки «аңнаашкын» үезинде кудумчуга чаңгыс эр кижиги чораанын эскерип кааннар. Соондан чылбыртып чедип кээрге, чүве эскерер хире эвес, чаа норка бөргүнүң халбаңнарын кырында кошкадыр баглап алган узун эвес кижиги бичии телефон кулаанда тудуп алган, чугаалажып бар чыткан. Боксер Сашаны «Сен бөргүн ушта согар сен, мен» дээп, чудуруун көдүрүп каан. Халчы берген, Саша бөргүн ушта сон чыдырда, бирээзи ол кижигини чудуруу-биле үстүрерге, дендирип бар чорда, ийи үүлгедикчи ийи тарай салчып-ла берген. Демги кижиги бөрт туткан кижигини ызырты четкеш, халып бар чыткан кижигини будун орта доза теверге, оозу доңгая кээп дүшкен. Саша туруп орда, ол кижиги база катап панчарга, ол ойда кээп дүшкен. Тын харанып чыткан кижигиниң боскуп орта тепкен. Оон соонда Сашаның караа көзүлбөстөп, далып калган. Базк чаяанныг бо таварылгада езулуг боксерга таваржы берген оолдар бооп-тур. Володя

элээн болганда, эжим канчалган эвес дээш, бажыңнар аразы-биле көрзүнерге, караңгы черде бир-ле кара чүве чыткан. Чеде бээрге, эжи тура албас, чугаазы чок, мүн-не дириг... «Боксер» кудумчуга өлгөн кижичытканын шагдаа черинче дыңнадып кааш, элээн каш хонук, үңгүрде ижээй берген морзук ышкаш, кайнаар-даа барбаан...

Саша улуг кемдээшкин алганындан эмчиге үр чыткаш, сегээн. Шагдаларга, эмчилерге, бодунуң улузунга хулиган-нарга таварыштым деп меге өчүк берип каан. Ол чорук соонда Саша арай боданы берген. Боксер-биле ужуражыр хөңнү чок, ынчалза-даа оозу үргүлчү телефоннаар, сүрүп кээр турган.

...Долгармаа конторазын аштап, чуп кааш, кежээликтей чанып кээрге, бажың чанында шала улгады берген херээ-жен кижичыткан. Чоокшулап кээрге, демгизи экилеп мендилешкеш: «Долгармаа силер, силер бе?» деп айтыргаш: «Мени Тоня дээр. Бажыңыңарга чугаалажыр бис» — дээн.

Бажыңче кирип чалааш, чүү-ле кижичыткан деп бодап орда, ол кижичугаалап эгелезе: «Силерниң оглуңар Саша мээң чок апарган дуңманың уруу Мира-биле таныжып турар — деп-тир — Ол хөөкүй 15 харлаар назы четпес төл-дүр ийин. Ам божуур чеде берген». Долгармаа ону дыңнааш, серт кыннып, арны-бажы изиш дээн: «Ол канчап ындыг болду!..» — деп шуут бүзүрөвээнин илереткен. Демгизи оргаш: «Адыр, оожургаңар. Мен шынын чугаалап тур мен. Уруг боду өскүс уруг чүве. Мен оон иезиниң угбазы-дыр мен, чогуу кады төрөөн эвес, ынчалза-даа менден өске өөделиг кижизи чок, багай улус-тур ийин. Ам мырыңай эртен-кежээ болган уруг-дур. Эге дугаарында чиигеп алырынче сагыш човаар. Оон соонда чугааны уламчылап, харылзажыр бис ыйнаан. Мен бодум чап уруг азыражып шыдавас мен, кадым багай» — дээш, чоруй барган.

Долгармаа канчаар-даа аайын тыппайн, далап-биле чагаа бижээш, авазынче бир кижичыткан дамчыштыр чоргузупкан. Оглунга: «Бо канчап барган кижичыткан сен, кижичыткан боор ышканык, ажы-төлдү чүнүң-биле азыраар сен, Саша!» — дээрге, оозу чүгле куду көрүп алган орап

болган. Чүнү-даа ыыттаваан, харын-даа дыка муңгараан хевирлиг. Ие кижиг дораан оглун кээргей берген.

Уруунун чагаазын алган, Долгармааның авазы Оржуң-маа чүнү-даа ыыттаваан, кымга-даа чугаалаваан. Кайтап калган боданып чоруп турда, ийи неделя эрте берген. Чеже боор, оон бир хүн сагыжы далажыксап, багай уругларым чүнү-ле бодап орлар ирги дээш, бичии азы-чем ан алган, Кызылче чорункан. Уруунун бажыңыңа кирип кээрге, Саша бир уруг-биле орун кырында ылбыска кызыл чап уруг салып алган органнар. Кадай меңнен: «Ой, ой-даадым, хоокүй-ле уругларымны!» — дей каапкан, кухняже кире берген.

Долгармаа база чедин келген, шай хайыңдырып, чем белеткен, улустарын столче чалаан. Сашаның таныжын кырган-авазы ам топтап коорге, мырыңай бичии арган кара уруг болган. Чап уруг тоттур эмзиринки дег эът-ханы, эмиг-тожү-даа билдинмес. «А богда, хилинчектиин бо ажы-толдүң!..» деп, ол иштинде сымыранып, боданган. Уруглар ынаар өрээлинге олурда, Долгармаа бир шил кургаг арага уштуп эккелген, бичии ижиң олурган, ишкиртиини ыглап эгелээн. Авазы: «Ам ыглаан чоор сен, уруум, кара бантыг кижиг-ле көстүп келген-дир. Канчан-чоон-даа турган, өстүр азыраар бис ыйнаан» — деп, уруунун муңгараан хоонун хензиг-даа бол аястырарын бодаан. Ыглавастың база аргазы чок. Ындында-ла чадажып орган, чединмес амытан-нарга ам ийи хырын немежиң кээрге, берге болуру билдингир. Долгармаа бичии чугааланып орган, дашкаар үнгөн.

Ооржуңмаа ийи шенээн стол кырынга салган, ийи адыжы-биле ийи чаагын даянып алган боданып орган. “Бо шагның-даа кончуун. Бүгү чүве буурап, дедир талазынче өскерлип турар. Авам, ачамның аныяк үези хувискаал ооскуп, чаа төрө бодарап турган эки үе бооп-тур. Чаа-дайын, чаңнык-динмит кончуг дээр. Ындыг-даа бол, кижилер эртен келир эки амыдыралга бүзүрөп, эртем-билигже аныяк өскөнниң күзел-чүткүлү чүү хире күштүг чораан-дыр.

Он сес харга четпейн чыткан,
Олурушпаан болурум кай.
Эртем-билиг депшилгениң
Эрийн ажып алырым кай.

Ээ... Дыка-ла депшип орган күрүнениң албатылары чордувус. Төре деп чүве мынчаар дөвүнчүктелип, куду бадарын кым-даа сагынмайн чораан. Кижилер он-ону-биле ис чок чиде бээр, малдың-даа болза сеги, сөөгү чыдар болгай. Чамдык кижилер черлик ыттар-биле кады бок төгөр доскаарлардан чемненип турарын көөргө, ырма-сынчыг-дыр ам» дээш, ооң бодалынга чүү кирбеди дээр. Ынчап ора, Оржуңмаа хенертен серт дээш: “Че-че, мынчап-ла хамык чүве сайгарылдыр бодаар болза, кижии сээденнеп-даа каар — дээш, рюмказында арагазының кырынче шилден немей кудуп ижипкеш, арны-бажын суйбап: — Таанда эки үе келир ыйнаан, өршээ!” — дээш, холун тейлей туткаш, дашкаар үнүпкен.

Уруу Долгармаа, кочалдап тургаш, демир доскаарда долдуруп алган суу-биле тарып алган огурезин суггарып турган.

19.02.2009.

Сарыг-оол САНЧЫ

КАРАК ЧАПТАРЫ

(Барымдаалыг тоожу)

Белек алды хар ажып чорда, кандыг кончуг хай-бачыттың шииткели чүве ийик, ада-иези аарааш, улаштыр-улаштыр чок апарганнар. Шору чүве билиптер апарган болгаш, баштай, соңнай кады төрөөннери чок, ада-иезиниң эрге-чассыг чаңгыс оглу болуп өзүп келгенин мүн-не билир. Ада-иези чок болган соонда, чоок төрөлдери чок болган чүве ийикпе, авазының ырак төрөли боор даайы болур кижии чааскаан арткан Белекти аалынга ижиктирип, хой кадартып эгелээн. Ол даайы Белекти он хар четкиже хой кадартыр дээш, чеди харлыгында школага өөрөтпейн турда, сумудан бир кижии келгеш, школага өөредиңер деп туруп бээрге, интернатка туруп алган өөренир кылдыр алпарып каан. Школа доостурга-ла, даайы чайны өттүр хой кадартыр турган. Ол дээш Белек хензиг-даа ундараваан.

Белек бичии чажындан сөөккүр, орлан-шоваа болгаш, шары, чавааны ооредиң мунуп, өске өөрлеринден дудак

чок өзүн келген. Ынчангап үзүүргеткен чарып аъттарын алды харлыындан мунуп эгелээн.

Бир-ле чайын үзүүргедип мунуп турганы чылгычы кижиниң аьдын, кожуунга улуг найыр болганда, эрттир мунуп келген. Оон эгелээш-ле чарып аьдының доктаамал мунукчузу апарган. Аъттың ээзи колхозтуң улуг чылгычызы Доржу акызы өөрээнинден эрттир мунуп келген аьдының иезиниң ол чылын төрөөн кулунун өзүп келирге алыр сен деп Белекке аазаан.

Доржу чылгычы оол уруу чок болгаш, Белекке хөлчок ынак чүве-дир. Бир болза өскүс оол боорга кээргээни чадапчок. Чеди классты доозуп турда, Белектиң назы-хары кады өөренип турган өөрүндөн улуг боорга, улаштыр өөрөнмейн, демги даайының хоюнуң дузалакчы кадарчызы болуп, эвээш-даа болза, акшаны ажылдап ап эгелээн. Ийиги чылында кадарчылап турда, күзүн шериг баар келдиртиишкин келген. Черле бичиизинден аътка ынак Белек, Доржу акызының белекке берген кыс кызыраан сактып келген, чылгычының аалынга бир хүн чедип келген.

Меңди солушкан соонда Белек чанныр чыгыы:

— Күжүр акый, сени кажан-даа утпас мен. Мени билбес эвес сен, акый. Шериг чоруур келдиртиишкин алдым. Меңээ белекке берген кызыраавыс чылгынар аразынга өзер болза, өзүп тургай аан, ону чагып каар дээш келдим. Ийиле хонгаш шинчидер мен. Кадыым эки болза, оон-на шеригдиге чоруптар боор мен. Эки турар силер, акый — дээн.

Доржу чылгычы черле кончуг экииргек, дузааргак-даа кижиги чүве-дир.

— Черле аазап каан кызыраам дээш сагыш салба. Ажырбас, чылгы аразынга иезин эдерип чорааш, өзүп келир, оглум. Албан-хүлээлген эки эрттирип, чагаадан бижип турар сен. Сен кээп турунда кулунуг, харын-даа ийи баып апаар.

Белек чоруу чогаанынга дыка өөрөөн, харын-даа хөрээ хос ышкап апарган. Артында шериг чоруур кижиги боорга, оошле хондуруп, ону чылгычы изиг-ханнаткан-даа.

Белек шериг шинчилгезинге бичии-даа холутпайн, өөрлери-биле кады шериг хүлээлгезин эрттирип, Саян ажыр чорупкан. Ынчан шеригни үш чыл эрттирер турган. Шериг хүлээлгезин эрттирер-эрттирерде, Германияга танкистер кезээнге эрттирип, шыдал-күш талазы-биле кадыг-бергээ торлур хире эвес чадыгып, үш чылды үзе баскаш, күскээр, сарыг бүрү четчип турда, кара чаптан өскөн торээн Тывазынын Өвүрүнге чедип келген. Чаңгыс-ла хомуданчыг чүве, өскүс арткан Белекти эр шаа чедир өстүрүп, ажыл-ишке чадыктырып кааны даайы назын-хары улгатканындан аарааш, эрткен чылын бурганнаан болган. Күүйү суурда уругларының чанында турумчуу, бичии-даа болза, дуза кадып чурттай берген.

Ал-ла сагыжы чагыш кааны кызырак безинде. Күүйүнүн чанынга чаңгыс-ла хонгаш, чылгычылар аалынче, таныыр эжинден аът ачылап мунуп алгаш, Доржу акызынче хапкан. Чылгычы акызы кончуг-даа оорупкүлүг хүлээн ап, чоок-кавы аалдарын чалап алгаш, бичии шайлалга-даа эрттиргеннер. Белек чагыш каан безин айтырган. Чылгычы акызы, шала хүлүмзүрүй аарак:

— Мырай үш бап болдур ийин, оглум — дээрге, оол өөрээнинден акызындан куспактаныпкан.

Бодунуң бичиизинден акымайлап өөренип калган чаңы-биле:

-- Сени кажанда-даа утпас мен, акый — деп, оорупкүзүп сеткилиниң ханызындан катап-катап илередип турган. Чылгызын кадаржыр дээрге, чылгычылар четчир болган.

Шериг чоруур мурнунда хоюн кадаржып турган даайы чок-даа болза, күүйүнүн чанынга аар-саар ажылдарын кыш дүшкүжеге кылчып берип, дузалажып турган. Даайының кадарып турган хоюн бир чоок төрели хүлээн алган, ол-ла кыштаанда чүве-дир. Ооң эш кадарчызы болуп ажылдай берген. Кыжын хой түлүктөп төрүй бээрге, суурдан ийи сакманиктер чедип келген. Бирээзи шала улгады берген Чечек дээр кадай. Эжи Белектиң үези аныяк уруг. Үжелээ, бажың бичии-даа болза, чаңгыс черге чурттай бергеннер. Чааскаан чурттап турган Белекке ол ажылы чииген, хоглүг-

даа болу берген. Эгезинде аныяктар аразында чугаа шала хонүкпейн, чоорту арыннары частып, каткы үндүр оюн-баштак-биле хөөрежип турар апарганнар. Чечек угбазы чугаага тын салба, Белекти ара-аразында хүреген суг дигилээр. Шала пөрүксээринден Буянмааның арны кызып, хая көрнү бергилээр. Чеже ынчап турар, аныяктарның арны чазыгыш, хөлчөк чоок чугаалажып, Буянмаа хураган ыдарга Белек дузалажып, оон-на эгелеп найыралдан ханы ынакшылынче шилчээннер. Алызындан ажык, чугааккыр Буянмаа Белектин чүрээн ыстадып, дүнелерде кады хонуп, хүндүс безин чарылбас, четтинчип алган чоруурлар. Белек хой кадаргаш кээрге, изиг шайын, аьш-чемни белеткеп каан боор. Эр болгужеге улустарга эштенчилеп чораан Белекке кым ынчаар аьш-чем белеткеп берип чораан деп. Хүнзедир хой кадаргаш, кежээ келгеп, чемин боду кылып, одун-козүн боду салып ап чораан болгай. Чечек угбазы биле Буянмааның ачызында буянның чуртталга эгелээнин, тончүзү та чүү боорун туман аразында улчуп-тенээн бир-ле кацмыыл ышкан Белек хөөкүй хой кадарып чорааш, ында-хаая бодангылаар...

Кыш эртип, хой оолдаашкыны адакталып, часкы хүннүң херелдери мээстерни чоорту чылдып, башкы көктер, хек-даваннар ыжык черлерге частып, черниң кыры чаа үнген оьт-сиген-биле чедишкелек. Кыштаглардан башкы аалдар уурук-сууруктап чазагларже көжүп эгелээн. Белек биле Буянмааның ынакшылы аразындан суг акпас, чүнү-даа кылырда — чарылбас, иелээ демнежип кылырлар. Ам чүгле амыдыралдың узун оруунче кирип, чаңгыс черге огленгеш, аас-кежиктиг чурттаары арткан.

Ол-ла ажыл-херек Чечекке онаажы берген. Белек Чечекти кат-иём дээр. Авазы-биле домей хүндүлээр. Ынчанмайн канчаар, ава эргеледии орта көрүп өспээн Белекке төрээн авазы ышкан апарган. Чечек ышкан херэеженнер делегейде ховар-ла боор. Бурган чаяап каан чырык хүн адаа Чер кырынга Ие деп аттың сүлдө-сүнезини сиңген езулуг эриг баарлыг ава дээрден башка, оон өске чүү дээр боор.

Хоюн кадаржып, хураганын онча-менди доруктуржуп бергени аалын угбашкылар үжелээ чазагже көжүржүп кааш, Чечектиң суурда бажыңынче чанып келгеннер. Часкы чер эрип, чылыырга, угбашкыларның огородта кылыр ажылдары база бар апарган. Амдыызында белеткел ажылдары эгелээн. Боттары тыпчып, таныжын алган уругларының кудазын Чечек бичии ажылдап алган акшазының шаа-биле эрттирер дээш, белеткенип эгелээн. Буянмаа биле Белек анаа кайын олурар, база-ла шыдаар шаа-биле дузалажып турганнар. Чурттаар өг айтырыы ажырбас — Буянмаа хоокүйнүң чок болган ада-иезинин өөн Чечектиң огородунуң иштинде эккеп тип каан чүведир. Кап хой, ошкүзү-даа бар. Семис-шыыраа-даа кедергей. Адазының мунуң чораан чаңгыс аъды база бар. Ол аътты Белек кыштагга бодунуң аъттарының аразынга эккеп алгаш, хой кадарып кыштаан. Белек малга дендии ынак болгаш, аъттарының күш-шыдалы тергийн. Буянмааның ол аъдының чаажы кедергей. Адаандан бичии уруглар ыңай-бээр өде халчып-даа турарга, шимчевес. Алыс хайнак уксаалыг, шыдал-күштүг аът болгаш, терге-шанакка кандыг-даа чүк аартыктавас.

Кудазын колхоз баштаар чери, аныяктар организациязы, партком, суму чагыргазы организастан эрттиргеннер. Артында клубка болган. Кончуг-даа солун, омак-хөглүг, арага-дары-даа ишкен кижии чок. Хөглүг оюнтоглаа-биле аныяктар сеткил хандыр танцылаан. Аныяктарга дузаламчы акшадан эгелээн, кыдыындан белектер эңдерик.

Күс дүжүп, хураган үзөр ой чедип келген. Белек биле Буянмаа өөн дерип белеткеш, бичии септелгезин Чечек угбазының дузазы-биле бүрүн кылып алганнар. Суур чоогу черге күзег кылдыр ак-чыраа-биле хой кажаазы тудуп алганнар. Колхозтуң кол зоотехниги дөрт чүс хураганнары үзүп, Белекке акт езугаар хүлээткен. Кончуг улуг харыысалгалыг, дүн-хүн чок чымыштыг ажыл аныяктарга шак ынчаар ол хүнде онаашкан. Кайызы-даа бичии чажындан мал аразынга өскөн болгаш, ындыг-ла бергедээшкин чок мал ажылынче шымнып киргеннер. Бир улуг сараат сиген

кышка белеткен алганнар. Аныяктарга кол оорга, ажыл-ишке уштап-баштап каан Чечек угбазы кыйыындан кайын көрүп олурар ийик, үргүлчү кээп дузалажып, арга-сүмени кадып, деткимчени көргүзүп турган.

Колхозтуң тудуг бригадазы суурдан улуг ырак эвес черге чаа кыштагны тудуп берген. Белек сигенин кыштаанга чедирип алган. Доржу акызының белекке берген безиниң чедишкен чавааларын кыштаанга эккеп, чаажыктыр ооредип ап турган. Колхоз хой кадарар кылдыр бир эмдик чаваа бээрге, кажар Белек кыс чаваага орнап алган. Оозу арта келир чазын эрте төрүүр хире...

Кыштагже көжөр бертинде Буянмааның адаа аартап эгелээн. Бир-ле дүне Буянмаа бичии-бичии ооргамайлап, чеже шыдажыр боор, даң бажында Белекти суур эмчизин кончуг дүрген чалап эккээрин чугаалаан.

Даглар артындан хаяа чырыгы үнгелек. Суур биле кыштаг аразы улуг-ла ырак эвес. Орук база эки. Машина чоруур орук. Белектиң чарыштарга эртип турар аъттары харын-даа машинадан дүрген четсе хончу. Белек эзерлиг аъттарының бирээзин мунгаш, өскезин четкеш, аъттарының бар-ла маңы-биле суур кайы сен дээш хапкан. Соок чаактарны изиңгедир шонза-даа, алызындан соокка дадыккан чаактар кайын тоор. Ында-хаа изиңейнип каап чораан. Аалында ынак эжиниң ооргамайлап човууртаан үнү салгын-сырын аайы-биле кулактарга дыңналып кээп турганзыг-даа. Дүрген-не суур эмчизинге чедер. Аъттарының маңы үнүп, черле дын быжыы-биле тутсуп орган. Харын-даа Чүгүрүк-Доруу дынын доңгайтыр сон, болганчок-ла ушта халын чораан. Бо бүдүргей орукка машина кайыын мынчаар дүрген чоруй аарыл аан. Чамдык ыйгылчак оңгарларны аъттар дорт-ла ажа халчын чораан. Доржу акызының хеймер уруу чазын чаа эмчи училищези дооскан, эмнелге эргелекчилеп ажылдай бергенин Буянмаадан дыңнаан. Амдызында адазының бажыңында-ла ыйнаан бо дээш, аъттарының тыныжын оожуктуруп, чоорту аксын тыртып чоруй, Доржу акызының бажыңының херим эжиинге үскүжеле кээп доктааган. Илчирбеде баглап каан кончуг-даа ээрги ыт кыйыг-чапсар чок

ээрбишаан, херимден бажы көстүп кээп турган. Бажыңнын соңгаларын херим ажыр баккылаарга, караңгы хевээр. Ол аразында кожазы бажыңнын соңгазы чырып келген. Бичии болганда демги караңгы соңгалар чырып келгилээн. Ыттын үзүктөл чок ээргизинден чүве ийикпе, бажың ээзи чөдүрүп каап, тырткыштыг эжикке чоокшулап кээп, чүнү кончуг туткулап турар ыт боор дээш, эжиин халырадыр ажыткаш, даштын эжик аксында бедигээшке үнүп келген. Бажың ээзи үнүп келирге, акызы Доржуну дораан танып каан. Доржу ыдын оожуктуруп, ойладышкаш, Белектиң чанын орта чедип келгеш:

— Мындыг дан бажында чүнү канчап, девиден шаан чорууруң ол? Артында бир аъдың чедип алган — дээш, улам чоокшулап келгеш. Мендизин айтырган. Белек чүглө мендизинге харыылапкаш, шала эгиштей аарак:

— Күжүр акый! Светажык бар бе? Өгдө кижии оорга-майлаан, Светаны дүрген эккеп көр дээш, айбылапты, акый.

— Ийе, бар, дунмай. Дүүн орайга дээр ажылдаап, оттур-даа хире эвес удуп чыдыр. Кайын боор, дүрген оттурбас болза, хоржок-тур — дээш, бажыңынче дүргени кончуг халаан.

Ээзи чоруй баарга ынчаары ол ийикпе, демги ыт катап-ла, Белекче херим ажыр шураар чыгыы, туткуланып эгелээн. Үр-даа болбаанда күскү кара соок салгынга аът кырынга чоруурга өттүр шааптар дээш ынчаары ол ыйнаан, чаа торгу-биле додарлап каан сескиирге кежи тоннуг Света ачазы-биле дүргени кончуг херим даштынче үнүп келгеш:

— Экии, акый! Айы үнүп келген кижии. Дүрген чедип кээрип чагаан кижии мен, четтикпээни ол-дур. Че, кайы аътты мунунтайн? — диген.

Света эзерлиг аътты кончуг дүрген муна кааптарга, Белектиң аалы кайы сен дээш, кушталдырып чорупканнар.

Ол аразында Света:

— Өөренир дээш, чоокта мындыг оглаа аът мунун корбээн кижии мен. Сактырымга, салгын-хатты сырын-налдыр өпейлеп олурганзыг. Бо-даа езулуг чарыш аъды-ла-дыр бо — диген.

Светаның аъды чарыштарга эрттип турган болгаш, мурнунче чүткүп, ушта халып чораан. Орук орту кирип

олурда, эртенги хүн даглар артындан дээп, аъттыг улустун карактарын чылчырыктадып эгелээн.

— О, богда, хамык чүве аайлажып турганзыг-дыр, акый. Мени база, кыштагга эртенги хүн хаяазы дээп турда, орус эмчи божудуп, хинним кескеш, өрү көөргө, хараа-чадан хүн херели өг дүндүүнден дээй берген. Орус эмчи оорээнинден: «Света! Света! Света!» — деп, чоорганга ораа-гаш, эргеледип, чаактарымдан шаралыг чап мени ошкагы-лап, Света деп адымны адап алырын чагаан. Адым ынчангаш Светлана болганы ол-дур, акый. Ам Буянмаа угбай божуутарга, олчаңар кыс болза, база мээң-биле атташ кылдыр адап алыр силер, акый.

Кыштагже үнө халдып келгеннер. Өдекке баштай-ла Мойнакпан уткуп, кудуруун долгап каап, ызырар деп чүве билир эвес, Светаны таныыр-даа ышкап, хорээнче өрү шурап, менди айтырганзыг, холдарын Светаже сунуп каап турган. Улгады берген угбай өггө уткуп, менди айтыргаш:

— Харын-даа үезинде чедип келдиңер аа. Бо киживис хылдың кырында келди. Бо ашакты база эш тыртып, чанымда эккеп алдым — дээп, от салып олурган ашаанче айыткан.

Ашак өрү дүндүкчө холун сунуп алган:

— Баък-ла чүве ыңай турзун, эки чүве бээр турзун — дээп, аякка изиг шай куткап: — Мону чылыктыр аарта-выт, уруум — дээп, аякта шайын ийи холдап сунган.

Хойнуң хоюг сүдү-биле сүттөп каан шайны Света үш улаштыр аартапкап, амданының чаагайын эскерип каан.

— Кандыг кончуг амданы чаагай шай боор — дээп, холдарын чылдыр тудуп турган. Ол аразында Буянмаанын човууру улам дыңзып, «Ат болдум, дунмам, эмчим» деп човууртап каап чыткан. Света ак халадын кеткеш, Буянмааны орунга чыттыргаш, божуурунга белеткепкен. Үр-даа болбаанда Буянмаа улуг-улуг човууртап, тынгы-лаан соонда, бичии чаптың кыпсынчыг ызы өг иптинге чаңгыланып, авамайлаан дег болган. Ооң хинин кескеш, эмчи: «Кыстыг болган сен, угбай, амыраан сен» — дээн.

Бичии өпсөаны чоргекке ораап алгаш, Света чаптаа-нындан арнынче көрүнкеш, оон база катап топтап көргөш, Белек акыйны кый дээн.

— Бичии өпөяаны эмчиге бичии шинчиттирип, каш хондур ажаар апарган-дыр, дүргөн халдып баткаш, эмчи машиназындан эккел, акый. Бис манап олурар бис — деп айбылапкан.

Оон чаа божаан кижини дүвүрөтпөс дээн:

— Ам черле ынчап барган, бичии чаштар төрүттүөргө, хынап турар апараттар бар. Черле албан эртер анаар. Ынчанган Белек акыйны «Дүргөн дуза» машиназын эккелзин дээн, айбылаптым, угбай. Кандыг-даа чүвө чок, эмчиге каш хонук дыңзын аарыңда база эки болгай — дээн.

Бичии чаш чеже ыглаар. Турупканы ол ыйнаан, алгызы чоорту оожумнап, удуй берген. Авазы уруун көрүксээп, оода арнын көргүзүп көрүңерем деп дилеп чыткан.

— Ажырбас, угбай, бичии өпөяа удуй берди. Бодун база дыштан — дээн, Буянмааны Света өскөөр алаактырыпкан.

Эмчи машиназы келгиже, Буянмааны арыглап, хевин кедирип, чылыглап, машинага чоруур кылдыр белеткеп алганнар. Бир шак бичии ажыг болганда «Дүргөн дуза» машиназы чедип келген. Чаа божаан кижини эмчи машиназынче кончуг оожум оваарымчалыг киирип, азар черинге азын алганнар.

Чоорганда каш дакпыр ораап каан бичии өпөяаны Света куспактап алган чораан. Орукка чоруу олурда, кандыг бодалдар Светаның сагыш-сеткилинге кирбээн дээр. Мынчаар төрүттүнгөн уруглар ийи-үш харлаптарга, эмчилер кемниг черинге кезиипкин кылган, билдинмес кылдыр эде даарап каар. Оон чүглө бичии удазын ышкан шыйыглар көстүр. Ону эскерер кижилер эскерер. Эскербес улус шуут эскербес деп эмчилернин тайылбырын сактып чораан. Ынчаар кестирген бир бичии чаштын чуруундан бээр көргүзүп турган. Чамдыктарының чугаазы анаа улустун ышкан дорт-даа болур. Бичии чаштын салым-хуузу-дур ийин. Ам канчаар, эдилээр апаар. Светаның бир дугаар божуткан уруу боорга, сагыш-сеткили муңгаран чораан. «Хинин кескен авазы-дыр мен, өзүп келгеш мени та чүү дээр. Ажырбас, өпөяа, анаа болур сен» деп эргелеткеш, эмчи сестраларына хүлээдиң берген...

Дун уруун Светлана деп адап алганнар. Эринге элчогу ол ыйнаан, эмзирерге, бичии чаш үзүктөл чок ыглаар турган. Ава хөөкүй уруун алаактырар дээш, дүн-хүн чок амыр-дыжын-даа бодавайн, чеже хилинчектиг хүннерни корбээн дээр. Эмчилерниң сүмези-биле бичии чашты эмиг эмеринге чоорту чаңчыктырып алганнар. Авазының эмиин харамдыктыр тоттур эеп алыр апаргаш, ыглаары оожургап, өзүп, эт-ханы быжыгып эгелээн. Авашкылар эмнелгеге ай ажыг болганнар. Ол аразында бүгү эмчи шинчилгезин кылып, бичии опеяда өске кандыг-даа кем чок деп тодаратканнар. Барып-барып дун уруу кемниг төрүттүнерге, Буянмаа кандыг-кандыг човулаңныг бодалдар, хилинчектиг хүннер эрттирбээн дээр.

Улуг эмчи Буянмааның чанынга кээп, сагыш-сеткилин оожуктуруп, чанынга кожа олуруп алгаш, муңгаравайн, опеязын өстүр азырап алырын ава сеткили-биле: «Кажан шыдал киир өзүп, ийи-үш хар чедэ бээрге, кезер эмчилер уруунуң арнын өске улус билбес кылдыр чараштап бээр. Чүглө ийи харга чедир урууну кызып эки өстүр азырап ал, дунмам. Бодуң чаа-ла чээрби хар ажыш чоруур-дур сен. Кадык-чаагай чараш оол, кысты божуур чылдар мурнуңдадыр. Амдызында эки туттун» деп, каш катап чагываан дээр. Ынчан харын Буянмааның сеткил-сагыжы оожургап, дүнелерде бичиилеп удуй бээр апарган. Канчаарга-даа, карак чажы, карак чажы! Аалында Чечек угбазы, Белек та чүнү сактып, бодан турар. Амдызында оларга кым-даа чугаалаваан болгай. Улуг эмчи Белекти эмчи машиназы-биле эккеп алгаш, иелээ олурда кончуг таптыг угаадыр болган. Шак мынчаар төрүттүнгөш, амыдыралдың янзы-бүрү адырларында алдар-аттыг ажылдап, чурттап чоруурларның чуруктарындан бээр көргүскүлээн. Бичии опея эмигге чоорту шуудай бергеш, ыглавас-даа, холчок дүргөн өзүп, эт-хан туттунуш, чаптанчыы-даа кончуг апарган. Бир хүн авашкылар эмчиден үнөр апарганда, улуг эмчи Белекти эмчи машиназы-биле келдиртип эккелген. Белек биле Буянмааны бодунуң кабинединге олуртуп алгаш, бүгү чагыгларын чугаалап, Буянмаа-биле сеткил-сагыжы чаңгыс аай болуп, бичии уруун ийи хар чедир кызып өстүр азыраарын дилээн. Белек черле угаанныг

болгаш, улуг эмчинин берген бүгү-ле сүмелерин хүлээн ап, өөрүшкүзүн илередип, амыдыралга боттандыраарын эмчинин, ынак эжинин мурнун орта аксы-сөзүн берген, амыдыралга кандыг-даа чүве турар дээн.

Малчыннар боорга, Белек биле Буянмааны, бичии опеяаны эмчиниң «Дүрген дуза» машиназы-биле кыштаанга улуг эмчи чедиртип каан.

Ийи чылдың нүүрүнде бичии Свстажыкты Белек, Буянмаа, Чечек кырган-авазы эът хан туттундур копчуг-даа эки өстүр азырап алганнар. Бир-ле хүн кыштагга эмчи машиназы халдып келген. Машинадан үнүп келзе-ле — авашкыларны эмчиге хайгаарап турган улуг эмчизи болган.

Бичии чашты коргеш, опеязын кадык-шыырак өстүрүп алганын эмчи магадап, ада-иезин мактап олурган. Кызылдан арга-дуржулгалыг кезер эмчилер чедип келген болган. Светаны оларга кестирип эмнедири-биле улуг эмчи чедип келгени ол. Өдекте кадарган хою бар болгаш, Белек Чечек кат-иези-биле чыдып калганнар. Уруу биле Буянмааны эмчи алгаш чорупкан.

Арга-дуржулгалыг эмчилер эртенинде-ле Светаның арнынга операция кылып кааннар. Кескен чери эттингиге шарыышкынныг болгаш, амдыызында чүзү-даа орта билдинмес. Ай хире болганда даарап каан удазыннарын соктүрүп каапкан. Эскерер кижилер эскерер. Светаның арнының окур-хевири хөлчөк чараш боорга, чаптап, эргеледип, чассыдын шаг болган. Кезииншкин мурнунда ышкан чугаазының билдинмес, былыргайы-даа чок. Ара-аразында, чассыг уруглар ышкан, чамдык сөстөрүн арай чевен адаар дээрден башка, чугаазы дорт, чарт, билдингир апарган. Авазы өөрээнинден эмчилерге четтиргенин илередип, карактарының чаштары чаагын чиннеп бадып турган.

Буянмаа ам база чиигээр апарган. Оол божуп алган. Кончуг-да улуг-шыырак, адазы ышкан сөөккүр оол. Омак деп адап алганнар. Ооң соонда бир чыл алды ай болганда база уруг божуп алган. Орланының соонда каш чыл узааш божуурга, кыс уруг болган. Утбазы кара олчаан эрес-шоова

уруг. Ам черле хеймери боор дээш, Хеймерек деп адап алганнар.

Улуг эмчииниң чугаалааны дег, Света кончуг-даа ооренир уруг болган. Хыналда ажылдарны бир-ле дугаарында күүседиптер. Аас-биле харыылаар ажылдарны, өөрү ышкаш дүрген чугаалай албас дээрден башка, оожум-даа болза, олардан ханы уткалыг тайылбырлаар турган. Шак ынчаар сески классты тергиин эки доозупкаш, улаштыр ооренмейн, ада-иезиниң хоюн кадаржы берген. Эки ооренир эжинге оорлери, башкылары дыка хомудааннар. Сөөлүнде билдингени, Света орус сөстөрүни кандай адаар болгаш, орус башкылар хоржок ыйнаан дээш, ооренмейн барган.

Школага ооренип тургаш-ла, кыска-кыска шүлүктөрүни Света бижип эгелээн. Оозун кымга-даа коргүспейн, аптаразынга чогадыкчы үүжэ кылдыр суп алыр турган. «Сылдысчыгаш» солунче ийи шүлүүн чорудуптарга, кандыг-даа эдилге чок дораан парлаттынган. Өөрлери хөлчөк магадааннар. Оон-на эгелен Светаның шүлүктери солуннарга бо-ла парлаттынгылаар...

Хой кадарып чорааш, арыг агаарлыг даглар кырынга олуруп алгаш, шүлүктөр бижиирге, чечен шүлүк одуруглары чайгаар-ла сөктүп кээп турганзыг-даа. «Шын» солунга парлаттынган шак мындыг одуруглары бар:

Авамайның мени дээштиң көргөн хинчээн
Амдызында чандырыптар харыым кайдал.
Бодап чоруур талыгырда күзелдерим
Боттаны бээр чырык хүнү черле үнер...

Ачазы суур чорааш, чыглы берген солуннарын эккелген. Вир солунда мындыг чарлал бар болган. Аныяктарны комсомолчу путевка-биле Ак-Довуракта чаа бүдүрүлгө черинге янзы-бүрү мергежилдерге ажылдаар кылдыр чалап каан. Чеже ада-иезинге азырадып, чанынга олуруп, саза базар боор. Өстүрериниң магазы-биле өстүрүп, шору эртемге-даа ооредиң каан-дыр. Света чарлалды номчааш, ада-иези-биле ажык чугаа кылгаш, ажылдап чоруур күзелдин илереткен. Демгилери удурланмааннар.

Уругларны беш каът тудугга эккелген. Аныяк уруг келгеш:

— Экии, аныяктар! Келир үениң алдарлыг шеверлекчилери. Моон мурнунда тудугга ажылдап чорааннар кым барыл? — деп айтырган.

Харыы бээр чаңгыс-даа кижичок, чүгле арыннарынче кайгажыр болганнар.

— Чаа, билдине берди, уруглар! Билбес бис дээш, муңгараан херээ чок. Мен база силер ышкаш чүнү-даа билбес келдим. Өөрениң, ажылдан тургаш, шунту чүвени биле бээр силер. Че, чоруулунар — дээш, эдертип алгаш чорупкан.

Үш ай ажылдавышаан өөрөнгөн сөөлүндө оолдар, кыстарга разрядтар тыпсыры-биле комиссия бир хүн шылгалда эрттирген. Шунту оолдар, кыстар кончуг эки дужааганнар.

Света тергийн эки харыылааш, өөрлеринден ылгалып, «тергийн эки» деп демдекке дужаагаш, кызыл дапштыг документ алгаш, аас-биле-даа болза, шаңнал-мактал алган.

Ажылдаар дээн күзели боттанып эгелээнинге өөрээш, ада-иезинге дыннадып, өөрүпкүзүн илереткен чагааны бир-ле дыштаныр хүнде бижин олурган.

«Экии, энерелдиг авам, ачам база бичии дуңмаларым, Хеймерегим! Эки тур силер бе? Малыңар онча-менди тур бе? Чүгүрүк-Доруг кайы хире куругуп, семирп тур? Келир чылын Орлан чарыштарга мунар дээш, четтикпейн тур боор аа. Дуңмаларымны-ла кончуг сактып тур мен. Олар база мени сактып тур боор. Чамдыкта дцштеримге киргилээр-дир. Оолдар-даа кайын тоорул, тенокпейлерим. Хеймерегим кончуг сактып тур боор. Эмин эртир чассытпайн көрүңер, авай, ачай. Угбам дээнде ада-иезин-даа уттуптар чарашпай болгай. Бо чылын школага өөренип эгелээр болгай. Чүгле кадыңарны эки кадагалап көрүңер. Кайыңар-даа дөргөн ашкан болгай силер. Авам мени дээш уйгу-дүжүңге дүжөп тур боор. Сагыш-сеткили, хилин-чектенип чорааш, остүрүп алган уруунда дээрзин билип олур мен. Чеже мени дээш сагышсырап чоруур сен, авай. Мен ам башкарлып чоруй бардым, моон соңгаар мени

дээш сагыжың аарып чорба, авай. Кадыың камна. Бодум эки тур мен. Силерни чеже саза базып, азырадыр мен. Черле аңгыланып, бодумну бодум азыранып, акша ажылдап алыр дээн күзелим ам-на боттаны берди ышкаш. Чоокта чаа Тываның кандыг-даа булуңнарынга ажылдаар кылдыр үш ай иштинде өөрөнгөш, шынзыйтырган документиңи өөрүм-биле кады холда алдывыс. Биживестиң, дыңнатпастың аргазы чок, силерниң сеткилиңер-даа өөрүңүр ыйнаан, авай, ачай. Өөрүмнүң аразындан, «кончуг эки» өөрөнгөн дээш, чааскаан кызыл даштыг документ ап, аас-биле-даа болза, шаңнал-мактал алдым. Ам авамның мени өстүрер дээш, канчаар хинчектенип чораанының чаңгыс хүнүн-даа болза чандыраар дээш, төрзөн Тывамның, чонумнун мурнун орта кандыг-даа бергелерге чалынмай, уйгу-чыдын, амыр-дыш чок ажылдаарымны Силерниң мурнуңарга хүлээнип тур мен. Менче үргүлчү чагаадан бижип туруңар. Мен база бижип турар мен. Удавас шаккылаар кыш келир. Эки-ле белеткенип, шыдажып көрүңер. Малыңар онча-менди, хүр кыш ашсын! Амдызында бо-ла-дыр, эргим хүндүлүг авай, ачай, дуңмаларым, Хеймерегим. Экини шунтуңарга күзеп каайн.

Силерниң сагыш-сеткилиңер хомудадып чоруур дун урууңар.»

Бир хүн ажылдааш келгөш, солуннар аразында дуңмаларының чагаазын хол үжүүндөн танып каан. Дүргөн-не чазыттарга, артында шунтузу аттарын салгылап каан. Эң соолүндө Хеймеректиң адын бижип каан. Чагааны харамдыгын номчуурга, хой чүве-даа биживээн. Дуңмаларын сагынганындан катап-катап номчуп олурган.

«Экии, чаңгыс эргим угбавыс! Кайы хире чурттап, ажылдап тур сен, угбай? Сээң бижээн чагааныңы, шунтувус чаңгыс черге олуруп алгаш, номчудувус, угбай. Авам, ачам, дуңмаларымга дыка-ла өөрүңүң болду. Бичии Хеймерек дыңнааш, амдызында чүве бижий аар эвес, угбайлап, орч шурап турду. Оон авамны коорүмгө, карааның чаштары токтуп келгөш, биске кайып көргүзөр, хая корнуп алгаш: “Багай уруум үргүлчү меңээ кажан-бир аңгыланып, ажылдай бээр мен дээр болгай, ам-на бодап чорган күзели,

сагынган сагыжы амыдыралда боттанган-дыр. Амыраан-дыр, хөөкүй уруум. Ам-на чон аразынче кирип, чон арны көрцп, чугаалажыр аргалыг болган-дыр. Багай уруумну дээш, угбаңар чагаазын дораан харыылаңар” — дээш, дашкаар үне берди.

Авам угбаңарже харыызын бижигер дээрге, дораан бижип олурарым бо. Малывыс онча-менди, шыырак, семис-семис, арта дешкилежип турлар. Сен чоруткан сөөлүндө өөвүс ишти, сактырывыска, хос-ла чүве апаар чорду. Харын муңгарап, сактып турар апардывыс. Бичии Хеймерек-ле кончуг сактып турар хевирлиг. Чүвеге өөрениичели кончуг кижидир. Ам безин айтып берген цжүктеривис адап, сөстөрнү кожуп турар. Саннарны казып-кадып бодап турар. Бистер Омак-биле эки өөренип, ада-иевиске дузалажып тур бис. Бисче дыка сагышсырава, ниити байдал дыка эки. Ачам-на сени чагып олур. “Эки-ле ажылда, уруум, чон караа кончуг болдур эвеспе. Катап-катап чагып олур” деп бижидип кагды. Чагаадан цргүлчү бижип тур, угбай. Бистерге дыка солун чүве-дир. Бис база харыылап турар бис. Амдыызында бо-ла-дыр, угбай.

Байырлыг, угбай. Аваң, ачаң, Орлан, Омак, бичии Хеймерек.»

Ада-иези, дуңмаларындан келген чагааны чанында эштери удуй бээр аразында, дааш-шимээн үндүрбейн тургаш, кухняга сайгылгаан кыпсып алгаш, катап-катап каш-даа номчаан. Оон орнунга чыдып алырга, дараазында одуруглар караанга ол-ла олчаан чуруттунуп келген. «Чагааннү номчуптарымга, авамның карааның чажы төктүп олурду, ону бистерге көргүспес дээш, хая көрнү берди». Эртен ажылдаар болгай. Дыштанын удуур дээш, хая көрнүп чыдып алгаш, боданган:

— Мен хөөкүйнү авам чиигеп божуп алгаш, бертик-дудуу боор деп кайын бодаан боор. Эмнелгеге чеже-чеже дүнелерни уйгу-чыдын, амыр-дыш чок чыдып, карааның чажын төккөн авам. Та кайы хире хилинчек чүктеп эрттирген. Ону бөгүн сактыры безин болдунмас-тыр. Харын-даа буяанныг эмчилерим ачызында чон аразынче кирип, кижиде санадып, ажылдап чоруур апарганым ол-

дур. Бир эвес ол хевээр овор-хевир чок, дүрзү чок чораан болзумза, чон арны кижиг каяа көрүп алыр. Эрте дээрэ ынаар бир-ле арга-биле борастаны бээр ыйнаан...

Ынчалдыр-ла эрткен чылдарын сактып чыдырда, баары ажып, карактарының чаштарын туттунуп шыдаваанындан борбак-борбак төктүп бадып, ишкирнигин ыглай бергенин боду безин билбейн барган.

Чанында эштери кончуг дүрген тура халчып келген, дүрген-не сайгылгаанын кыпсыпканнар. Света чүнү-даа чугаалаар харыы чок. Ыглап-ла, ыглап-ла олурган. Өөрлери чазамыктап, суг эккен ижиртин, чүү болганын катап-катап айгырып-ла турганнар. Бир эжи дүүн аалындан келген чагааны көрүп каап, өөрлери дынназын дээш, дынналгыр кылдыр дыңзыг үн-биле номчуй каапкан. «Чок! Чагаада кижиг ыглаар хире онзагай ындыг-мындыг чүве-даа биживээн чүве-дир, эжим. Ам бичии оожурган, серген, бистерден чажыргаш чоор сен. Бирден бирээ чокка чажырбайн, сеткилиц ажыдыр чугаала даан, эжим. Бистер билин чоруурувуска, эки болгай» — деп, шушту эштери чаннын туруп бергеннер. Чоорту оожурган, бичии суг пактапкан, ам харын сергелеңней берген. Ол аразында бир эжи шай база изиткен эккелген. Света изиг шайны оваарымчалыг аартай каапкан, анаада ышкан овор-хевири кирип: «Силерден чүү дээш чажыртынар мен, кичээнгейлиг дыңнаар» — дээш, эштерин одурту көргүлээш, арнында муңгаа-даа чок, хүлүмзүрүп, шала тыртым-даа бол, чугаалап эгелээн.

Кым-даа үзе кирип, айтырыг салбаан. Сактырга, орээл иштинге ымыраа-даа ужар болза, дынналып турар хире, шын-ла шыпшың. Чугаа шак ажыг хире уламчылаан. Ара-аразында эштеринин сеткили дойлуп олурарын Света эскерип олурган. Бүдүү кээргелдин карак чаштары төктүп турган боор. Чугааны бо келген чагаага чедир уламчылап: «Багай авам бертик-дудуу уруун азыраар дээш, та кайы хире карааның чажын төп, хилинчек көргөни ол олчаан караамга көстүп келирге, баарым саргың, карактарым чажы төктүп, тыртынын безин чадап каап, ыглай бердим, эштерим» — дээш, эштеринче кезек када ыт чок одуртуп көрүп олурган.

Баштай Оля эжи чугааны кончуг таптыг оожум үнбиле эгелээн. «Сеңээ ындыг-ла ыйнаан, эжим. Бүгү чүвени коруп, чүктөп эрткен кижидир сен. Амдыызында кижимунгараар хире чүү-даа чок чүве-дир. Овур-хевириңде кижилерге эскертинер хире кончуг коскү онзагай чүве-даа чок. Билир кижидир. Чүве эскербес кижидир эскербес чорду, эжим. Чугааңны баштай дыннаап, чажында черле чассыг чугаалыг кижилер чоруур, сени база ындыг боор деп бодаап, бичии-даа херекке албайн чордум. Арныңда ол даарашкылар бичии чинге удазын ышкап чүве-дир, билдинмес. Бажың дыдыражы дээрге Ак-Довуракта сен дег ындыг дыдырап баштыг кыстар ховар-ла боор. Мен не көрбөөн эвес мен бе. Арай чүрээ кошкак оолдарны чайгаар чыыра сон турар чараш-тыр сен» — дээрге, хамык өөрлери Оляга катчып, шору тывалаар калмык эжи Лена безин: «Мен безин билин ор мен — дээш: — Ам черле муңгаран чорба, эжим — деп арыг тыва дыл-биле эжин чагып, чугаазын уламчылаан. — Азырап каан ада-иең, дуңмаларың база бар-дыр. Бичии Хеймерегиниң чаптанчыын көрөм. Үргүлчү чагаадан бижип тур. Сактып турар-дыр. Артында кыс чүвениң чаптанчыын».

Катя дээрге, чүве чугаалай бергенде, кижиниң бажынче дүрүп суу турган ышкап. Бичии-даа артык сөс чок. Чигеле озөөнче киир чугаалаар кижидир болгай. Бир эвес ооренип, эртем-билиг чедип алган болза, үстүкү органның бирле албан-дужаалдыг черинге ажилдаар. Он класс доозуп турда, ада-иези будулган, адазындан чарылган соонда, чаш дуңмаларын азыражып, аарыг авазыңга дузалажып, бичии-даа болза, акша ажилдаар дээш, мында ажилдай бергени бо. Шак мындыг өдө-чара дорт сөстүг боорга, бригадазында эш-өөрлери дыка хүндүлээр: «Эживистиң кандыг байдалдыг чуртталга эртин келгенин бирден бирээ чокка билип алдывыс, эштерим. Моон соңгаар бистерге көрүнчүктө коступ турар ышкап-тыр. Амыдырал оруктары дески эвес. Чүү-даа турар. Муңгаранчыг-даа, өөрүнчүг-даа-дыр. Моон соңгаар бо-ла хевээр чүү-даа болбаан дег эдержиң, ажилдаалыңар, эштерим. Чүү-даа боорга, чаңгыс иеден төрөөн уруглар дег чурттаалыңар. Эртең ажил хүнү болгай,

удуп дыштанып алыылыңар» — дээрге, шупту удуп чыдыкканнар.

Оляда черле уйгу чок уруг-ла болгай. Даартазында эртен шагда туруп келген. Шайын хайындырып белеткеп алган:

— Че, тургулаңар, тулган дээн тудугжу шеверлекчилер! Мээң командам дыңнадыңар бе, уйгу хаптары! — деп, эштерин оттурган.

Оля командылаан соонда, эштери аайындан эртер эвес. Командириниң дужаалын күүсеткен солдаттар-биле дөмей уруглар-ла болгай. Шупту каткы-хөглүг тура халчып, чунуп каапкаш, ажылдаарыңа белеткенип, чемненип олурда, эртенги хүн, соңга өттүр медээлээн дег, херелдерин чажып эгелээн. Аяс-даа хүн болган. Шупту кеттиниикеш, четтин-чиикеш, ажылдаар черинче омак-хөглүг басыпканнар.

Хамык эш-оорлери уштанып-баптанып, аңгыланып чоруп берген. Света-ла таныжы чок, чааскаан арткан. Шеригден чыл бурунгаар келген, кайда-даа ажылдавайн турар бир оол кээп турган. Сагыжыңа кирбес, кежээниң-не аксы чыттыг келир боорга, хүлээп албастай берген. Дорт сөстүг Света: «Моон соңгаар бээр келбе» — дээш, хамык баъгын арныңа сөглээрге, ооң соонда ол оол олчаан көзүл-бестей берген. Күс дүжүп келгенде шеригден чаа халашкан, чугааккыр-даа, чараш-даа, артында Светаның чиге үези хевирлиг оол ажыл үезинде ооң чаныңа кээп, хожуткузун-даа ыңай-бээр дажыглап бээр апарган. Баптайгы дээрезинде бот-боттарыңа чоокшулаштыр чугаа чок, анаа таныжар эжишкилер ылпкаш, ынчаар ужуражып турганнар.

Бир хүн ажыл соонда уруглар кежээки чем кылып, чаа-ла шайлап олурда, эжик соктаан. Катя эжи боор деп бодааш, дүрген-не барып ажыдыптарга, хүндүс Светаның чаныңа дузалажып турган танывазы оол болган.

— Буруулуг болдум, эштерим. Буруудатпайн көрүңер. Кежээки чемге шаптык кадынтым ылпкаш. Ындыг-даа болза, кежээкиниң мендизи-биле! Чем чиртингир, амдан-

ныг-ла болзун! — дээш, ол эжик кыдында сандайга олурар деп чорда:

— Бажыңга келген кижиги эжик аксынга, от адаанга олурарга кайыын болур. Бистиң-биле кады хоөрежиң, таныжың, шайлаза-даа кандыг боор. Тыва ада-өгбелерниң чаңчылы-ла-дыр. Столга олоруңар — деп, Катя чалаан. Солаңгы Светаның чиге дужунга олуруп алган.

Үш эжишки шак ынчаар адын, чер-чуртун билчип, таныжып алганнар. Шайлап олурда, Солаңгы чугааны колдап, шеригге ийи чылды канчаар эрттиргенин эштеринге чажыт чокка төөгүп берген. Хоөрежиң дээш, шак эрткенин билбейн барганнар. Катя тура халааш, шакче көргөш:

— Ой, киноже бир эжим чалаан чүве, эртер шайлап, хоөрөп кааптар часкан-дыр мен — дээш, хевин дүргени кончуг кеде берген. — Силер канчаар силер, эштерим? Азы шупту кады баар бис бе?

Света столду дүргени кончуг аайлапкан:

— Че, харын, эөрлерим-биле кады барза-даа, кандыг боор — дээш, кеттине каапкан.

Үе эжишкилер хөлчөк каткы-хөглүг Катяны эжиниң бажыңынче далаштыы кончуг базыпканнар. Кыдыындан ол үеде көргөн болза, аянныг-даа турган боор. Хамык чугааны Солаңгы-ла үндүрүп, бир-ле каттырынчыг ужуралдар-биле кыстарны хөглөдип чораан. Кинолаан соонда Светаның комнадынга хонганнар. Оон-на чарылбас эжишкилер апарган, бот-боттарын өөрүңге магадаткан дег, четтинчип алган, омак-хөглүү-даа кедергей. Солаңгы черле чугаа-сооттуг болгаш, Светаның сеткилинге дыка тааржыр болган. Кезек үеде чааскаанзыраап, холу салдынып турган Светаның катап биеэги омур-хевири кирип, ажылдаарга, артында бодунга чийик ышкап сагындырган.

Солаңгы бир хүн аалында ада-иезинче чангаш, кезек дузалапкан, катап чедип кээрин Светага аазааш, чорупкан. Солаңгы чокта Светага бир-ле чүве четпес ышкап, дүңе безин уйгузун хандыр удул чадап турган. Ай бичии-ле ажыг болгаш Солаңгы чедип келген. Солаңгы тудугга тууйбу

салын ажылдаар сүмө каткан. Солаңгы чыл чедир ажылдааш, Красноярскиниң тудуг институтунче бот-өөредилгелге биле кирип алган.

Ажыл соонда бажыңыңа шайлап олургаһ, Света Солаңгыже чиктии сүргей көргөш, бодунуң чажыдын чугаалаар-чугаалаваска-даа черле костүп келир чүвени дээп, бичии өпояалыг болурун чугаалаан. Солаңгы: «Ылап бе, эжим? Меңээ баштактанып тур сен ыйнаан» — деп, ылавылап, база катап айтырган.

Света черле дорт болгаһ:

— Ылап диин, эжим, ылап — дээрге, Солаңгы саңдайындан тура халааш, Светажыын куснактааш, чаактарыңче каш катап опкагылааш, хаваанче чыттап, эргеледиң, чассыдың шаг болган.

Шөлээлээр ойү база чедип келген. Иелээ даргазынга чүвениң ужур-чөвүн чугаалааш, келир неделяда ада-иезиниң аалдарыңче шөлээлеп чоруур деп шиитирилеп алганнар. Баштай ырак Торгалыгда Солаңгының ада-иезинге чедип, чорукту оон эгелеп алып диккеннер. Кайызының-даа ада-иези чаңгыс кожуунда, оозу эки. Оон соонда Светаның ада-иезинге баар кылдыр дугуржуу алганнар.

Солаңгының ада-иези шагдала хүндүлүг дынтанылгада, суурда чурттап олурарлар. Чеде бээр бис деп дыңнаткан эвес, хенертен чеде бээрге, ада-иези холчок дүвүрээнер. Солаңгының ада-иези кенин көргөп, чарапсынып, эргеледиң шаг болганнар.

— Ол-дур, кончуг келинни эдертип эжкээр мен дээн созүмнү ээледим, авай. Ам канчаар, эдилээриңни бодуң биһир сен, авай. Алыс багай эвес, ховар кыс болдур эвеспе. Чарыштырар аҗдыңар бар бе, ачай. Чарыш аҗды мунуп турда, Торгалыңның оолдары ында-ла каар эвеспе.

Оон ачазы олургаһ:

— Солчур чурттуг, чүгүрүк аҗттарлыг Белек деп аныяк малчының сураа үнөр чүве. Оон уруу кожуунга улуг найыр болганда, чүгүрүк аҗдын эрттир мунуп келгенин дыңнаан кижил мен, ол уруг бо эвес ыйнаан, өзүп келген — дээн.

Света шуут кайгаанындан олуруп-олуруп:

— Ийе, мен-дир мен — диген.

Чугаа аразында папта шай хайны берген. Солаңгынын авазы кенин чанын орта олурткаш, сагыш-сеткилинге киир чугаалажып, дыка үр шайлааннар. Оон Солаңгыга: «Суур чанында даайың сугда каш чүвевис бар. Иртчигештен семистеп турган, үңгериң эккел, оглум» — дээн, айткарышкан. Авазы: «Боттарың база чедиң келир кылдыр чалаар сен, оглум» — деп чагып каан. Ол кежээ Солаңгынын ада-иезиниң аалыңга чоок төрелдери чыгып, кенин көрүп, хөлчөк хөглүг шайлааннар. Солаңгының авазы кениниң өг ажылыңга энтиг, кежээзин магадап ханмаан. Инектер саап турда суг амыр уруг болган. Ынчапмайың канчаар, алды-чеди харлыындан авазының инектерин сагжың өзүң келген болгай.

Солаңгының ада-иезиниң аалыңга чеди хонук хүндүледир магазы-биле хүндүледип, мактадыр магазы-биле мактадып, ажылчын-кежээзи, эрес-шоваазы-биле Света суур чонун кайгаткан.

Солаңгының ада-иезиниң аалындан Светаның ада-иезиниң аалынче чорупканнар. Уруглары келген дээн Светаның ада-иези чоок-кавы аалдарның иштин шунтузун чалап, шайлатканнар. Света биле Солаңгы ада-иелериниң аалдарыңга дыка эки дынтанып алганнар. Удаваанда Света божушкан. Артында-ла кыс уруг. Адын Херел деп адап алганнар.

Үс эртери саадаар эвес, Солаңгы биле Света өгленгенден бээр дөрткү чылы. Херел садикте турар. Аныяктарның чуртталгазы чайгаар шуудап чоруп олурган. Солаңгы институтунун 4-кү курзун доозупкан. Даргалары мастерлеп ажылда деп сүмө кадарга, Солаңгы чаңгыс аай институтун доозуп алгаш, ажылдаар кылдыр дугуржууп алган. Кыш эртин, часкы хүнүн чылыг херелдери бедик бажың кырында дап салыкчыларының ооргазын чоорту шонуп эгелээн. Ол эртен Солаңгының бичии Херелин садикке чедирер хүнү турган.

Солаңгы садикке уруун чедирип каап, чарлыр-даа хире эвес, сөөлгү катап онкап алыксаанзыг, адырлыр-даа хире

эвес, катап-катап ошкап-чыттааш, өөрүнүн аразынче үдөштерге, уруу ачазынче холун чайып, өөрөнгөн аайы-биле «Байырлыг, байырлыг!» деп каап. Садиктен үнү чыда, база катап уруунче хая көрүнү көөргө, өөрлөрийн аразында халып турган. Солаңгы ол эртен уруун садикке чедирген, ажылдаар черинге шала озалдан чедип келген. Черле ол үеде садикке уруун чедиргеш, мынчаар озалдан корбээн-не кижиге болгай, та чүү бооп озалдааны ол. Өөрлөри кеттингилепкен, ажылдаар черлеринде тургулапкан, тууйбулар үндүрүп ап турганнар.

— Экий, Иван Иванович! Бичии саадай бердим, буруудатпайн көрүңер — дээш; ажылчын хевин кончуг дүргөн солуттуна каапкаш, бешки каътта салыр азыннга турупкан.

Азын баштай хендири-биле хынап көрүп алгаш, элээн бедидир салыпкан, ам база катап хынап алыр дээш, чонаада хендири-биле хынап алыр боду канчаары ол ийик, кырынче үнө бергеш, ыңай-бээр шыгаагылап көргөш, ажырбас боорга, дедир бадып олургаш, кыдыында бир тууйбуну базып четиккенин билер, оон ыңай кожазында эштери дыңнаарга, «Уруум! Уруум! Света!» деп алгырганы дыңналган. Кыпсынчын үн эртеңги салгынга, ханаларга чаңгыланган. Хамык эштери чаданы куду халчып бадып келирге, аксындан хан төктүн чыткан. Өөрү Солаңгыны долганьп, аксында ханын чодуп, хол-буттарын суйбап, хорээнден тынгарыштарга, Солаңгы караан көрүп, бичии шимченгилээн, хүнче караан удур көргөш, бар-ла шаа-биле:

— Алдын хүнүм, Светажым, уруум, уруум... — дээш, оон ыңай та чүнү чугаалаар бодажык, чоорту караа шимдиниң, соолгү тыныжы-биле чаңгыс катап улуг тынган.

Өөрлөри кончуг дүргөн «Дүргөн дуза» машиназын долганканнар.

Чаанында дужаар бажында Света баштаан уруглар кончуг дүргөн бо халчып келгеннер. Ашаап:

— Эжим, Солаңгым! — дээш, чаактарын ошкап турганын Света сактыр. Оон ыңай чүү-даа болганын билбес. Минниң келирге, ак халаттыг эмчилер долганьп алган,

хол-буттарын, арнын суйбагылаан турганнар. Ийи-үш катап “Солаңгы!” деп алгыргап, база катап билинместей берген. Эртенинде мүн-не угааны орталанып, туруп кылаштап, шимченип эгелээн. Чанында ак халаттыг эмчи Светадан чарылбайн:

— Ам черле бичии боданып, туттун, эжим, болган чүве болган-на-дыр. Өзүң олурар чараш урууң база бар-дыр. Даптын коридорда эштериң-биле кады хонду. Эки туттун, эжим, туттун — деп, катап-катап сургап, стаканга соок суг ижиртиптерге, харын улам сергеленнеп, оон уруун, эштерин кый депкен. Уруу, Катя, Оля халчын келгеш, Светадан куспактанчып алган, та кайы хире үр үе ыглашкан чүве. Чанында эмчи база туттунуп шыдавайн, өөрү-биле ыглап турган. Оон Катя эжи бичии орталанып:

— Дарганың чиик машиназы аван-ачаңны, дуңмаларынны, Херелдин кырган ада-иезин ээкээр дээш чорутту — дээн.

— Бажыңда чедип келгеннер дидир — деп, эмчи уруг немеп каан.

Өөрлери Светаны орталандыр сургап алгап, дапкаар үнүп келгеннер. Эмнелге даптында Светаның ада-иези, дуңмалары, Солаңгының ада-иези, чоок төрөлдери турганнар. Чечек угбай база чедип келген. Светаны уткууп ап, быжыг туттунарын сургап, чагып, мындыг берге байдалга хенертен таваржы бергенинге ада-иелер муңгарап, Светаны ийи холундан авазы биле Солаңгының авазы чедип алгап, бажыңынче шупту чадаг базыпканнар.

Бажыңче, диттип чадай-чадай, кирип келгеннер. Кыдыында чечектер салып каан хааржаакта, чүү-даа болбаан чүве дег, анаа-ла удуп чыдар Солаңгыга, уруунуң ынак ачазының чанынга чедип келгеш, эжиниң чаактарын суйбагылаап, опшкагылаарга, чылыг чоорган адаанга куспактанчып удуп хонар ышкаш чүве кайда боор. Солаңгының чаактарында, эриннеринде күскү соок хыраа дүжүпкен чүве дег, Светаның холдарын, эриннерин чиңнеп турган. Ам-на харын чеже ыглап, карааның чажын төгөр боор, бичии деткерлип келирге, ада-иези соок суг ижиртиптерге:

— Кандыг кончуг салымныг кижиг боор мен. Хайыраан ынак эжим Солаңгы, эжинни, урууну каапкаш, чүү-даа болбаан ыпкаш, удун чыдар кончууну. Ам канчаар кижиг боор мен? Чаңгыс уруувус эвес болза, сээң-биле кады чоруй баар чүвемни. Аа, халак, салымымны, салымымны! Эжим Солаңгы! Доо оранга сээң соондан черле бир хүн чеде бээр мен. Уткуш алып сен, ынак эжим! — деп чугааланган.

Чанында уруунуң, кырган-ава, кырган-ачаларының, дуңмаларының карактарындан баткан чаптарын көрүп каап, ам-на харын туттунуң, ада-иезиниң кажан келгенин-даа Света айтыргылаан.

«Кымның-даа бодавааны бачыттыг хүн мынчаар келбээн болза, аал-оранывыска, эш-оорлеривис-биле омак-хоглуг хоорежип, ажыл-иживис кылып, ажы-төлүвүстү эргеледиң-чассыдың, эдержиң чурттап чорбас бис бе? Аараан эвес, күжүр Солаңгымның кончуун аарай, хамык чонун, ада-иезин шүүдеткен. Бурган чаян чазалгаңның-даа кысказың, эжим. Ужурдап эртер эвес, сенде буруу чүү боор, ынак эжим...» деп Солаңгызын база катан ошпаар, чыттаар магазы-биле эргеледиң каап:

— Ам канчаар, Солаңгывысты чараптыр ажаап, үдээр анаар-дыр бис, Солаңгының ава-ачазы, авай-ачай, чаңгыс уруум, дуңмаларым, торелдерим — деп, долгандыр турган чонунга бүгү-ле чагыл-созун бээрге, Светаның эр угааннын кайгаң, билиң кааннар.

Карак чажы төгүлзе-даа, төнөр эвес; салым-хууну чырык хүн адаанда ие-черге кандыг-даа кижиг эдилеп эртер анаар, оон эртпес. Светага шак ол салым-хуу бөгүн таварыпканы ол.

Чеже-даа ажыг-шүжүг-биле холбашкан бол, чону чоорган, хөйү хөйлең деп чүвени Света ынчан көргөн. Организациязы маны даптан мөңгө тураскаал кылдыртып, Солаңгының хоорунге эккеп салган. Кады ажылдап турар оорлери тураскаал кылдыр хоорун долгандыр тайганың мөңгө погаан шивилерин олуртуп кааннар.

Манавааны качыгдалдың ажыг-шүжүү, карак чаптары эгелээн. Бичии Херел «Ачамның хоорунче бараалы, ачамны көрүксеп тур мен» деп, авазын бо-ла албадай бээр. Ол ойде чеже-чеже карак чаптары төгүлбээн дээр. Тонмес-

батпас карак чаштарлыг ийи чылдың хүннери шак ынчаар Света авашкыларны хилинчектеп эрткилээн. Светаның бажында Солаңгының чассыдып эргеледирде болганчок суйбагылаар дыдырап дүктерин, кастыктарындан эгелеп, буурул туман чоорту долганып эгелээн. Чойган ышкап хөнү сыны, бодунга ойлопкен эът-ханы, омур-хевири чоорту өскерлип, сыртылааштыг чаактарында билдирер-билдиртпес дырышкактар тыптып келгилээн, хүн херели ышкап хүлүмзүрүү-кайда боор.

Ам канчаар, олген-биле кады өлүр эвес, чаңгыс уруун бодаап, ажылындан чарылбайн, эш-оорлери-биле алаагып, чеже-даа ажыг-шүжүг хемдизе, ажылдан турган.

Херелдин школаже баар назыны база чедип келген. Оон кадында бир хүн, школаже баар бетинде, ачамның хоорүңге чечектер салыр мен дээш, та кайыын тып алганы ол чүве, бир улуг боодал чечектер эккелген. Авазы баар ужурга таварышкан. Шак мындыг таварылга авашкыларга кайыын соолгүзү боорул аан. Бо удаада ачазының хоорүңге чечек салган, авашкылар ыглаар магази-биле ыглажып алган, чанып келгеннер.

Авашкыларның шак мынчаар чурттап турарын оору өскерзе-даа, чугаалап диттикпейн турганы-даа чадавас. Чаңгыс өрээлге чурттап, кады ажылдап турган эжи Катя эжи Коля-биле бир хүн Света авашкыларның бажыңынга чедин келгеннер. Кайыын куруг кээр деп, чугаа кылыр дээн улус бир шил чымчак сөңнүг-даа болганнар. Коля черле бичии чаштар кижизидер, өөредир башкы болган, Катя эжи-биле дыка-ла эки сүме кадып, угаатканнар. Келир үеде амыдыралга чүү болурундан эгелээш чүнү чугаалашпааннар дээр. Ол аразында карак чаштары база кайыын туттунар. Катя эжи ындыг-ла болгай. Эш-өөрүңге угаадыглыг чүве чугаалай бергенде, кижиниң хорээнче дүрүп суу турган ышкап.

Бо удаада чугааны бантай Катя эгелээн:

— Че, эжим, амыдыралга чүү-даа турар. Чаңгыс өскүс уруун база өзүп келди. Чеже мынчаар ажыг-шүжүгге алзып, хилинчектенер силер. Черле бир өскээр боданыр

үс келген боор. Маңаа мынчаар чурттап турар болзунарза, бичии Херел адазын сагынгап, орта-даа өөрөний албас. Оон эртсе, чаш кижии ийлээ дег-дир. Сен-даа канчаар сен, эжим, амыдыралга кандыгны көрбөдиг дээр. Ам чүглө чаңгыс уруун Херелдиг бодаар болза, эки-дир. Оон келир үези, ооредилгези дээш чүү чок дээр. Черле тудугга ажылдаксаар болзуңза, моон оксе черлерде тудуглар чок эвес. Доозун алган эртемиң бодаар болзуңза, Кызылга ажылдаар тудугжуларны чалап турарын дүүн чаа солунда чарлап каан чорду. Артында керээ езугаар ажылдаар, ыңай-бээр көшкөн шүүделинден бээр төлөп бээр, херек болза, машина-техника-биле хандырап-дыр. Мээң бо эжим эвес болза, аңаа ажылдаксаарым кээп олурду. Төп черге уруун-даа ооредип алыр сен. Дыл-домаа-даа сайзыраар болгай. Улаштыр эртем-билиг чедип алырда, эки болгай. Сен ам-даа аныяк-тыр сен, эжим. Канчап билир, кандыг-бир буянныг, бүдүштүг эшке таваржы бээриң чадавас. Кандыг-даа кижиге амыдырал херек, келир үезин бодаар херек. Бо хевээр дүвүрээр эвес сен, эжим.

Катя чугаазын төндүрүп олурда, ам мээң ээлчээм дээн ышкаш, Коля улаштыр эгелээн. Черле башкы кижии болган, чугаа-домааның аянны аажок:

— Боданыр, Свет, боданыр. Ынак эжимниң эжи. Менээ база харааданчыг-даа, муңгаранчыг-даа-дыр. Эжим ышкаш эжим-дир сен. Бо Катяның ачызында силерниң-биле кезээ моңге эдержир аас-кежиктиг болдум, Светажык. Кижии төлү каяа-даа чоруур. Мен канчап дуу Улуг-Хемден мында ажылдаар аас-кежиктиг болдум. Бо дээрге силер ийи эжишкениң ачы-хавыязы деп билип чор мен, эштерим. Бо черден чарылбас, маңаа дүвүрээр дээн эвес силер. Мен бодаарымга, авашкылар чурт солуп көжөр болза, эки-дир. Бодуң база эки хандыр боданып көр, эжим. Силерни мен шуут албадавай, шаанда улуг улустуң чугаазын дыңнааш, канчап билир, буян болур ыйнаан дээш, эжим боорунга, сеткилимниң ханызындан сүмөм кадып олур мен. Дүүн чаа Кызылга кады өөрөнип турган эжим келгеш чорутту. Кызылда ажылдаар чер чок. Физкультура башкызы кижии. Бо школага тренерлен ажылдаар болду. Амдызында мында чурттаар бажың чок. Өг-бүлелиг, бир хар четпээн

өпөналыг. Кызылда бир өрээл бажыңныг, ону маңаа ийи аал ишти чурттаар бажыңга орнааш, арткан өртөөн немей төлөп бээр болду. Ада-иези алыс дыка шыдалдыг. Мени дилеп көр деп чагып кааш чорутту. Мен бодаарымга, амдызында силерге дыка таарымчалыг хевирлиг.

Света эштеринге шаптык катпайн, чугааны үзе кирбейн, боданын-ла, боданын-ла олурган. Кижиниң эш-өөрү багай чүве чугаалап олурган эвес. Эжи боорга, эки-ле чорзун дээш, арга-сүмө кадың олурлар ыйнаан. Канчап чопшээрешпес боор. Бодап олурарга, хүнү-биле шиитпирлээр, кедергей-даа чүүлдүг санал болган. Эштериниң эки сүмө катканынга сеткили арта өөрүп, өөрүшкүзүн илередип, чопшээрешкен.

— Сени бис кайыын ол олчаан каантар бис. Кызылга баргаш, сээң ол квартиранны чурттаар гостиница кылып алгай бис — деп, Катя чугаалаан.

Чугааның төңчүзү үрө-түннелдиг чогул-бүткени дээш, эжишкилер үжөлээ дашка көдүргөннөр.

Орнажып алганы бажыңы арта Кызылдың хавак кыры, дугаары үш дугаар школа чоогунда. Ада-иези, Солаңгының ава-ачазы, Чечек кырган-авазы, дуңмалары четкилеп келгилээш, Света авашкыларның чанынга каш хонук чурттааннар-даа. Уруун үш дугаар школага киирген, башкылары-биле таныштырын каан.

Паркта Улуг-Хем чоогунда сандайга олуруп алгаш, эгелеп каан шүлүүн сактын келген, кыдыраажын ажыдын улаштыр бижий берген.

...Хонуп оргаш, көзү өшкөн чалбырааш дег,
Хоокүй эжим Солаңгымның хомуданчыын.
Хензиг када чырын кынган чуртталгавыс
Кеди чок бооп, хемдизе-даа, дүжүп бербээйн.
Өртемчейде монге чүве турар эвес,
Өрпээл турбас өлүм-чидим, түрегделдер,
Карактардан баткан чаштар дүн-хүн чок
Кастыктарым чиңнегилеп, хаарып чор.
Артып калган уруун-биле бистер ийи
Ажыг биле хилинчекти ажып эртип,

Чадаарда дээш, частың шак ол хүнүн карган,
Чажыывысты сенче углай оргүүр-дүр бис...

Шүлүүн доозуп олурда, кeжээкиниң кызыл-хүнү «Че,
Светажык, эртен база эглип келир мен, байырлыг!» дээн
ышкан ажа берген...

ШҮЛҮКТЕР

Александр ДАРЖАЙ

ОЛЧА

Олча дээрге ээзин манап,
Орук санай чыдар чүве.
Ону дилеп тыварынга
Он-он чылдар эрте-даа бээр...

КАРАЖА

Каража-даа халаптыг-ла,
Каяа-даа бол таваржын боор.
Каражазын эскерерде,
Кап-кап чылдар эрте-даа бээр.
Каража — ол чүү-даа болур:
Каавыткан акша-даа боор,
Хайган санныг лоторея,
Халзывыткан аң-даа болур.
Каптагайда хайтаан-на чүүл —
Каража боор, чидириг боор.
Караңгы дүн ава божаан —
Хайыразы — оол болган.
Кайгал оолак он сес харлаан,
Каражага таварышкан:
Кайгамчыктыг кыска душкан,
Кагдырышкан. «Хоржок мен» дээн.
Кагжыцканы чалыыларның
Хараачалыг оон бускан.
Калбак шөлгө оларның оон
Катап тикпээн. Каражадаан.

Кайылары болган чоор ол?
Харын, ол-даа, мен-даа дижик.
Каптагайда эң-не улуг
Каражаң? — деп айтырыңар.
Каражамны чажырбас мен,
Хараазынып бодап чор мен.
Хажывывыска ойнап-хөглээр
Кап-даа чапты божуур турган,
Кагжыпканым ынаам уруг —
Каражам ол, чидириим ол.

Октябрь ТУҢ-ООЛ

ТЫВА, ТЫВА...

Даглар куржаа кадыр, кадыр,
Дайгы четпес бедик, бедик.
Хөрек-чүрек чымырт кыңныр
Хөглүг чараш мээң чуртум.
Тыным болган, чолум болган
Тывызыксыг Тыва, Тыва.

Ыры, сыгыт сырын, сырын,
Ырак-чоокка ыңдын, ыңдын.
Дыңгылдайын салып чоруур
Дыңнаксанчыг мээң чуртум.
Тыным болган, чолум болган
Тывызыксыг Тыва, Тыва.

Оглаа-дайы саяк, саяк,
Оглу, кызы омак, омак.
Малчын арат угун салбас
Магаданчыг мээң чуртум.
Тыным болган, чолум болган
Тывызыксыг Тыва, Тыва.

СОНЕТ

Кара бажым күскү дон дег онун калган,
Кастыктарда хыраа шагда дүжүвүткен.
Чай-хос бербээн ажаанзырал аагы-биле
Чалыг чылдар караң дээнин билбээн болдум.

Болур-болбас күзел, хоёнге алзып чораан
Бодал-сагыш шүүрели оожургаан.
Адыр талдың сынып дүшкен кургаг будуу
Ам бо хүнде даяңгыжым — эжим болду.

Эрэмин-даа, экизин-даа амзадып каан
Эрткен үем кудуруунче дүкпүрбес мен.
Холга дүшкен кадыг дерниң кежи-биле
Хонуум үснейн, бора-бүдүн чурттап келдим...

Оглум, кызым кылбаанымны чогуруп каар.
Огулуг дээн өнчүм харын олар хире.

ӨСКЕ ХЕМНИҢ АҢГЫРЫ СЕН

Сени көргөн санымда-ла
Сеткил-чүрээм холзевезин,
Өөрүшкүм, кударалым
Өйлеп-өйлеп чүшкүрбейн кор!

Дозурацнаан ийи караан
Дожаң хоңнүм дому-даа бол,
Эглип келбес үедиве
Элзедиштер эвес ийин.

Биеэ шагда таварышкаш,
Билишпейн каржы берген
Ийи орук белдиринден
Иштим сөглеп шыдавас мен.

Куъдум-чамым хөрлээледир
Кургаг хаглыг* оттук** эвес, —
Өсте-баарда саргып арткан
Өске хемниң аңгыры сен.

*хаг — үнүш хөвөңи (хөвөң-шат).

**оттук — шагда көк-дап-биле чона хапкаш, от үндүрер кан демирлиг херексел.

Баи сугар холеге чок халыын турда
 Баарым-биле боолден эрткен казыргы дег,
 Частың холзээ сеткил-хөөнгө куюм чорда
 Чаза тепкен «шампан» ышкаш хоорем, тенек —
 Кайгал кыстың углаан черин кижн билбес,
 Казанчадан дүшкен изин кижн тыппас.

Ынчалза-даа тартагар бо кырган диван
 Ылчың кыстың изиг куспаан утнаан болун,
 Эрин ажыр төктүн саамчаан эргеледии
 Эриннерде бусталбышаан хевээр болун, —
 Мага-ботту чымырткайндыр холзетпишаан,
 Манаан, күзээн биеэ дүнүн дүжетпишаан.

Сыгырга куш имир уткуй ырлаалакта,
 Сынта шалың даңгаар эртен дүшкелекте,
 Кайгал кыстың туфели токкуңайнып,
 Казанчамга дагжан кээри чадавас боор.
 Ынчан харын чүдек-бужар кулугур деп,
 Ылбырааже хонтажып-даа тургай силер!

Мария КҮЖҮГЕТ

САЛЫМ-ЧОЛУМ ТӨЛГӨ-ШОЗУ

1.

Чечек тутсуң оортпедиң,
 Чечен ыры сөңсөведиң.
 Сергек сөс-даа сөглөведиң.

Сеткиң манаан күзелимниң
 Чемижинге бодум дүлнүң,
 Сени алган, ырлан ор мен...

Чеме кылыр хоңнум чогул.

2.

Чеме кылыр хоңнүм чогул.
Сени чектеп, хыйланмас мен,
Сенден чүү-даа негевес мен.

Чалыы шаавыс үезинде
Чалгыныңга чаглактанып,
Чаг иштинде бүүрек чордум...

Сактыышкынга таалап ор мен.

3.

Сактыышкынга таалап ор мен.
Салым-чодум толге-шозун
Чааскаан октап, корүп ор мен.

Шолук, көңчак, аңгы эвес,
Чоок-бирик тудужувус
Шо-толгеде дүжүн чыдыр...

Чаа хүн үнүп, хаяалап ор...

2008.март.

Эки эвес медээ дыңнаап,
Эгезинде үнүм чидип,
Эрөөленип шаг-ла болдум.
«Эъдим хемдип» мага хандым...

Даржыктыг бо өртемчейге
Даады-ла чыргал корүп,
Тамчыктанып амдажаан дег,
Таан дыка дүймөп чүмүл?

(Амыдырал шылгалдазын
Ажып эртнейи чораан эвес).
Өртемчейниц төнчү хүнү
Өдөөм бүргөп келген эвес.

Эртенги хүн хаяазында
Эзерлиг аът туттурбас бе?

2008 ч., февраль 22.

Александр БЕГЗИ

Чалыы шаавыс уран ырын
Чаңгыландыр салывыдам.
Чарап ырны дыңнааннарның
Сагыжы-даа сергээйлер-ле.

Акпый берген назынныглар
Аныяк шаан сагынгай-даа.
Аажок хөглүг аныяктар
Ам кээр ойун күзээйлер-даа.

Оолдар, кыстар ырың улап,
Оюн-шоорун көргүскей-даа.
Ыры-хөгден, канчап билир,
Ынакшылын ужуктаай-даа.

Хөйге, чонга «ыраажы» деп ады алгаан
Хоөремик хек «куук-кууктап» эдип орда,
Чанындыва бора-хөкпеш ужуп келгеш,
Чазык-чаагай менди эрээш, харыы албаан.

«Чалгынныглар бүгүдези бо-ла динте
Чаяанындан төрүттүнген үнпүг ыйнаан,
Алдар чедип алган соонда сыртайты-ла
Адыыргай бээр чүзүл аан» деп, хөкпеш бодаан.

Антон Үержаага

Ном садынының паартаанда ховар чүзүн
«Ногаан аът» бо көстүп туру, «шалбаптым».

Чүген-чулар сугар чай чок муна каапкаш,
Чүзүн-бүрүн чыраа-саяан магададым.

Кандай челиш, кара даалык, кыжыраң чаң
Канчап таанда көңгүс-ле чок, дески мал чоор?
Муңгак кижиги ону тыпкаш, «хөлгелензе»,
Музаларның оранын теп, сергей бээр боор.

Чүрээ аажок уян чораан чогаалчы-дыр,
Шүлүктөрнүн аянындан билдинип кээр.

Чапкы шаамда таныырым,
Чаржып, ойнап өскеним
Чажыдымга таваржып,
Сагыш хандыр хөөрештим.

Көрүшпээнден мынчага
Көсөй чылдар эрткен бол,
Хөрек-чүрээм чымырап,
Холзээшкиним доюлду.

Найыралдан дазылдыг,
Назы турбас мөзүлүг,
Ындын ыры чалгынын
Ынакшыл бо эвес бе...

Салым-чолдуң хемчээлинге чаяап кааны
Чайгаар бүткен аяа турар дижир чүве.
Чамдык улус оон-даа хөйүнү сыырыптар деп,
Чазыйланып бар-ла чыдар — карак долбас.
Халас чүве турбаан болгаш турбас-даа деп,
Канчап чер-ле бодап, ойлеп шыдапас чоор?!

Баптайгы чап ынакшылдың
Магаданчыын, арып, күштүүн!

Тендин дивес шыдамыгын
Децнээр чүве тыпшас-тыр мен.

Чарлышкынның ажыг аагын
Сагыштарга шыгжай-шыгжай,
Чылдар өттүр назын каастап,
Шынчы, дириг артып каар-дыр.

«Тии чок торгу» ак-көк дээрде
Дистинчинкен дуруяларже
Кожагардан кадарчы кыс
Холун чайып байырланкан:

— Чараш куштар, байырлыг че,
Чазын катан ээн кээр силер.
Чалгыныңар чүглериңге
Часты чалап эккелиңер!

Лариса ХАБАА,
Алдан-Маадыр аттыг музейниң библиотекары.

Хокнеш куштуң салгын-хаттан дезери дег,
Каржы сөстен уян хөңнүм хая көрнүр.
Көрбээн черим дүнезинден сестирим дег,
Караам огу дүржөк хейден чалданы бээр.

Хензиг када өртемчейде аалчылар бис,
Хээрек тынныг амытанга домей болбайн.
Медерелдиг кижиг болган чаяанымны
Бедик тудун, чонумга мен бараан болуйн.

Ынакшыл — ол сеткилдерге мөңгө артар чараш ыры.
Ынакшыл — ол салгын-хаттың сымырананы.
Ынакшыл — ол оорүшкү-дүр, кударал-дыр.
Ындыг ыры танын аары — чаяалга-дыр.

Ынакшыл — ол хөй-хөй чылда кожа базым.
Ынакшыл — ол катаптанмас чараш ыры.
Ынакшыл — ол чидириг-дир, хомудал-дыр.
Ынакшыл — ол боттагган төл — чуртталга-дыр.
1996 ч.

Ховалыгмаа КУУЛАР

УЛЧУМАЛДЫ...

Өртемчейниң үүлөзи
Өлүр оруун айыткан боор,
Өске оран, хары черже,
Ол дүвү алгаш барды...

ШУУРГАН-ХАТТА КҮЖҮР БОМЖ

Улчумалды кээргел чокка,
Кылыын чазып алыксаан дег,
Уу-чаза тавараан хат
Кызацнады силгин-ле тур.
Амы-тыны харам боорга,
Ак хардан сирбектенип:
— Кызыл тыным үснө! — дээрге,
Кым аңаа болчун кээр деп.

Ээн хову ортузунда
Эге чаңгыс терек ышкан,
Чондан коңчаан хоокүйнүң
Човаг-хилээн төггө-төггө,
Ол дүвү хоон-ле тур...

ХОМУДАНЧЫЫН

Чырык хүнге уткуй үнгөн чечек ышкан
Чылыг дилеп, чаңгыс-даа бол хүнге өөрүш,
Өлүм-биле сегиржин аар дүнүм манаан
Өөрүшкүмнү муңгаралдың ызы алды.

Өртемчейден чарлып чоруур өйүм кээрге,
Өлчейлиг хүн хайырлааны тыным үстүп,
Чалыы, чараш ынакшылды ханы билбейн,
Чүрээм согуу чиде бээрге, хомуданчыын.

АЛДЫН КҮСТҮҢ ДҮЙМЭЭЗИНИ

Күскү бүрү шылыраарга,
онзагайын.
Күстүң башкы айы келди,
магаданчыын.
Хемниң суунда даптарының
чараштарын!
Сарыг торгу эптип алган
хову черим.
Көк-ле дээрде шоорун ырлаан
хамнаарагым.
Күстүң демдээн коргүскени
Куу кужум,
Чиге мурнуу чүкче углай
чүге чандың?
Чылыг турлаг сеңээ тыннаан
ядыы багым
Чылдагааны эвес ирги?
ыядынчыын.

Раджив КАБАА.

Кызылдың башкы колледжиниң студентизи.

***.

Баштайгы хар сактыыпкынны оттуруп,
барыксанчыг эрткен өйже чалады.
Чарлыр хоон чок күзелдер-ле бүзээлеп,
база катап саймааралга туттурдум.

Эриин ажыр чалгыш чыдар далай дег,
эчис-соруум савазынга сыңмады.
Колун-чирим үзе тепкен богба дег,
ховар чараш кысчыгапче чүткүдү.

* * *

Баалык ажыр ажытталган алдын хүн-даа
база дагын байырлажып турганзыг-дыр.
Дымыраткан чаашкынның ырызы-даа
Тыныжымны оожургадыр өпейлей-дир.

Күзүнгү дег дээрбек ай салдап үнгөш,
Күзелимниң шырай-арнын хевирлей-дир.
Салгын-сырын ойнай-сылдай эргип келгөш,
Сарым кыстың ынакшылын дамчыда-дыр.

Саарыгның коңгулууру дег шулураажы
Сактышкынның аялгазын өпейлей-дир.
Шулурашкан теректерниң шимээн-даажы
Шынчы чүрек согуушкунун эскере-дир.

Аткан даңның хаяазы дег назынымда
Ангыс ээлээн дуруяага дөмейлештим.
Хостуг чораан оолчук мээң ишти-хөңнүм
Хоозуралга бектеттирип, куюмналды.

Саймааралга дузак ышкан орааттырган
Сагыш-хөңнүм, бодалдарым ыржым дилээн..
Чүү-даа чүве хөңнүм чылдып, оортнестээн..
Чүглө чаңгыс оожургалды күзеп чор мен.

Чаашкын суу черниң кырын суггарыксаан..
Чакпыл салгын аргалаанзыг үзе кирген.
Сагыш-бодал чүглө сенче далажыксаан..
Сактышкыным база деңге чергелешкен.

Чырык хүн дег хүлүмзүрүүң менден ойлаан..
Чыгып келген кара булут дуглай берди.
Ынаныштыг эки өйнү манавышаан..
Ынаам сеңээ дарый дужуп чедикседим.

БИР-ЛЕ ДУГААР

Бодум безин эки билбейн чурттап чораан
Борбак чүрээм дүлгүүрүн сен тыпкан-дыр сен.
Эң-не күштүг «ынак мен» деп ийи сөстү
Эргимим сээ бир-ле дугаар соглээн-дир мен.

Чассыг, эргим, өскелерге дөмөйлөшпөс,
Чалтанчыг сээң аажы-чаңың, чугаа-домааң,
Чайнаан көрүжүң, тыныжың безин менде тудуш,
Чаңгыс сөс-биле — СЕҢЭЭ шынап ынак-тыр мен.

Амыдырал үскүлежиинден тыптып келир
Айтырыглар чайгаар эстип, ис чок чидер.
Чүгө дизе чуртталгада чаңгыс ыдык —
Чүрээм ээзи СЕН бо шакта чанымда сен.

Кызыл, 2010.

ЫНАКШЫЛДЫҢ БУРГАНЫНДАН...

Ынакшылдың бурганындан четтингештиң,
Ырлап ханмас аялгага үдеттиргеш,
Сээң, мээң ийи чүректеривис чаңгыс болуп,
Сеткиливис хаяаланып, каттыжа бээр.

Ынакшылдың бурганындан сагыл алгаш,
Ырак дээрде булуттарга аалчы болуп,
Черниц, дээрниц аразыңга ушкан ышкан,
Челээштен-даа туттунуп ап, ойнаксаар мен...

Ынакшылдың бурганындан белек болган
Ыдык, бедик «ынак мен» деп ийи сөстү
Чүрээвистиң согуу-биле деңге бижээн
Чүгүлүг бижик — чагаавыска моңгөжидээл!

Кызыл, 2010.

ШИВЭЭНИЙ ЧАҢГЫС ТАЖЫЗЫНГА

Богүн кежээ телевизор эжи эвес,
Бодум чүрээм эжи болуп, кады ор мен.
Чүгө дизе хөрээмде бо мээң чүрээмде
Чүглө сени шыгжап чоруур шивээ бар-дыр.

Чараш, шак ол ыдык шивээний чаңгыс ээзи
Чантанчыг мээң ынакшылым ам кайда сен?
Сорунзалыг, хуулгаазын чалгын болза,
Соңгаң караандан сени көрүп, ушкан болза.

Кызыл хоорай булуңунда бир бажыңда
Кымны-даа эвес, мени сактып олур боор сен.
Тайга черний сүлдөзи дег ыдык шивээний
Тажызы мен, ээзи мен деп билир сен бе?

Улан Удэ, 2008 ч.

Александр ШОЮН

КЕЖИКТИҢ УЖУРАЛДАРЫ

Баштайгы чуңгулаашкын

Кежик эртен оттун келген. Дүүнгү кара чер кайда дээр сен! Ооң кыры ак-ла чайт. Оолдар дораан дугурушканнар. Суурнуң чанында тейжигешке чуңгулаар болганнар.

Кежик шанаан соорткеп, тейжигешче базыпкан. Ол анаа чедө бээрге, оорлери оолдар ам-даа келбээн болган. «Экис! Экис! Бо тейден мен бир дугаар чуңгулап бадар мен» деп, Кежик иштинде оорзэн.

Ол тейжигештиң кырынга үнүп келген. Көөрге, оорлери дуу ол холдарын чайып кел чорааннар.

— Ээ-ээй! Оолдар! Силерни мен мурнап кааптым!

Ынча дей каапкаш, Кежик шанаанга олурункап, чуңгулап-ла баткан. Хенертен шанаң дүвү кыйырт дээн соонда, Кежик ол хар кырынга мет кээп дүшкөн. Оол дыка дүргөн тун-тура халааш, идик-хевин кактаны-ла берген. Ыятканындан ооң арны кып-ла кызыл.

Өөрү оолдар Кежиктиң чанынга чедип келгеннер. Олар эжиңиң хевинде харны кактап бергеш, олче ыт чок көрүп турганнар.

Шоодайлыг киж

Кып. Хүннүн херелдеринге черде чаттылган ховең дег ак хар карак базып, чайынналып чыткан.

Суурдан үнүпкен шанактыг аътта Кежик кырган-ачазы-биле бар чораан. Бир киж оларны доктаадын турган.

— Экии, Хаяң! — деп, ол киж кырган-ачазы-биле мендилепкеш, — Мени дуу ол аалга чедир олуртуң алыр сен бе? — деп, дилег кылган.

— Уу-уу! Улуг шоодайлыг киж олоруңтарга, аъдывыс угбайн барза? — деп, Кежик чигзинген.

— Чок, чок, оглум. Чүгле мен олуар мен. А бо шоодайны дискээм кырынга салып алыр мен.

— Чүгле чаңгыс кижини бо аът ууңтар боор аа! — дээш, Кежик кырган-ачазыпче чиге көргөн.

Ыяштаан адашкылар

Хоюг ак энчек кеткен кышкы арга. Хемниц суу шагда-ла доңган. Ынчалза-даа кезек талдар үнген алаак черниц дужунда доңтуң кыры чайындылап чыткан. Ооң бузун тынган ыяштарның будуктары каш янзы хевир дүрзүлүг хыраа-биле шыптынган. Ол-ла бүгүнү Кежик кырган-ачазы-биле ыяштап чораан үезинде таалал-биле көрүп магадаан.

Кырган-ачазының таарыштыр кескеш, арттырып кааны кургаг, чинге будуктарын Кежик шанак чанынга арга-чадаарда соортуп келген. Оон ол «Уу-ух!» дээш, улуг тынган, хар кырынга мет кээп дүшкен.

— Ыяштаары белең эвес ажыл дээрзин ам-на билдиң бе, оглум? — деп, кырган-ача чугаалаан, — Девип чаа-ла аалдан чоруп турувуста, чааскаан-даа болза, ыяштап шыдаар мен деп мактанган болгай сен. Ынчаар мактанып болбас. Кандыг-даа ажыл кижиден шыдал-күштү, тура-сорукту негээр дээрзин утпа, оглум.

Кырган-ача шанакта чыып алганы ыяштарының кырынче Кежиктиң эккелгени бичии будуктарын эштепир салган, шанакта чүгүн баг-биле быжыдыр шарышкан.

Ыяш чүдүргөн панактыг аът кышкы аргадан үнгөш, чазаглай изеп каан оруктап аалче углапкан. Ооң бир талазында Кежик биле кырган-ача базып чорааннар. Элээн болганда кырган-ача тудуң чорааны узун тынын, Кежик ээрежирге, аңаа тутсуң берген. Ындыг бүзүрелди кырган-ачазының көргүскенинге оол аажок өөрөөн.

Удаваанда аалга чедип келгеннер.

— Кырган-ачай! Аътты «трр-рр!» деп көрөм — деп, Кежик дуза дилээн.

— Бодуң ынча дедаан, оглум.

— Эриннерим доңа берди— дээш, Кежик ыглапкан.

Циркте

Чиик, сергек шураан,
Чиңге демир кырлаан,
Аяк, тавак солаан
Аваангырлар кайда?
Циркте, циркте,
Циркте, циркте.

Лай-дедир маңнап,
Лйтыышкыннар кылып,
Амыр, шөлөөн чаңнаан
Аңнар, куштар кайда?
Циркте, циркте,
Циркте, циркте.

Хүлүмзүрүг, баштак,
Хөглүг, чазык шырай
Көрүкчүгө сөннээн
Хөглүг клоун кайда?
Циркте, циркте,
Циркте, циркте.

Кап-кап чүзүн чырык,
Каржып, солчуң чайнаан,
Арена деп адаан
Алыс оран кайда?

Циркте, циркте,
Циркте, циркте.

Инек малым

Дөнен шилги, ала-шокар...
Дөнгүр-дөңгүр, мыйыстыг-даа.
Дөмей-дөмей бызаалары
Дөңнү куду мацнашкылаар.
Азыралда мандып оскен
Аккыр сүттүг инек малым.

Караан шийгеш, аажок таваар,
Кегженип каап, дайнангылаар,
Хала чокка, хумуң алгаш,
Кежээ, эртен саап алыр.
Ларжы, саржаг... чемни соңиээн
Авыралдыг инек малым.

Аал-огнү көжүрүп аар
Ажылга-даа ажыглай бээр
Инек малым кажанда-даа
Ишти-хырным аптатпас-даа.
Ижиктирин азырааным
Идегелдиг инек малым.

Кайызыл ол?

Салгын-сырын, хат-даа чок
Чайгы ыржым бир-ле хүн
Чиңге хадың унунда
Чинчилер дег дизиң каан
Чиңгир ногаан бүрүлөр
Шимчеш дивейн тургулаан.
Соңга өттүр оларны
Шоваа, курзук бичии оол
Карак салбайн соңуурган,
Харанып каап олурган.
Сыг-сыг кылдыр шимээрген,

Сылдырадыр дагжай каап,
Анаа турган бүрүлөр
Аажокка-ла дүвүрээн.
Ону көргөш, аймаарап,
Олудундан туруп кээп,
Демги курзук бичии оол,
Девидексеп, боданган:
«Кым-даа келгеш, боларны
Кырлап, силгин дегбеди.
Бүдүү келгеш, билдиртпейн
Бүрүлөрнн холзеткен
Кайгамчыктыг хуулгаазын
Кайызы боор, элдентиин!»

Чадаг-терге

Иттининкен, теве кааштарга,
Илдик чокка ыңай болур,
Ижер суксун херек чок,
Идегелдиг амыр холге —
Чадаг-терге.

Чазаглыг-даа, кокналыг-даа
Оруктарны далдап билбес.
Салгын үндүр маңнадыр
Оккур дүргөн амыр холге —
Чадаг-терге.

Агаар-бойдус чүдеттес-даа,
Алгы-шимээн үндүрбес-даа,
Кадыкшылга ажыктыг
Камналгалыг эки холге —
Чадаг-терге.

Минииппкин

Арны-бажым, холдарымның
Арыг чорбас ужуру чүл?
Кедип алган идик-хевим
Кезээде чон хирлиг боорул?

Ол-ла бүгү хир-чам дээштин
Оглу мени авам кончуур.
Канчалдыр-даа бодаарымга,
Хамык буруу бодумда-дыр.

Элезинге ойнаанымда,
Эшкенненин туруп бээр мен.
Довуракка ойнаанымда
Доозунналдыр чашканнаар мен.

Малгац-хоолбек таварышса,
Майыктааштыг кире бээр мен.
Анаа-ла хей боктут черге
Аңдааштанын чыткылаар мен.

Дугуй көрүн каанымда,
Тургуза сон алган дораан
Тудун, суйбан, хирлиг-даа бол
Дукнууртулан чорун каар мен.

Чежеге дээр авамга мен
Чемеледир кижиг боор мен?
Ам-на черле соксан корейн,
Арыг-силиг болун корейн!

“УЛУГ-ХЕМ” СЕТКҮҮЛДҮҢ 65 ЧЫЛ ОЮ

Тываның чогаалчыларынга болгаш номчукчуларга 2011 чыл онзагай чыл деп болур. Чүге дээрге 65 чыл бурунгаар «Улуг-Хем» чечен чогаал альманахының (амгы цеде журнал) эң баштайгы чидүрүлгези бодунуң арыннарын чогаалчыларга болгаш номчукчуларга Тыва Арат Республиканың тургустунганының 25 чыл ою таварыштыр ажыткан. Тыва чечен чогаалдың сайзыраарынга «Улуг-Хем» кончуг улуг салдарлыг болган. Тыва чечен чогаалдың сайзыралының тыва чогаалчыларның арга-мергежилиниң өскениниң төөгүзүн «Улуг-Хемниң» арыннарындан билип ап болур. Чогаал бижиир кижиниң чогаалдарын «Улуг-Хемге» парлааны дээрге-ле, чогаалдыкчы мергежилиниң өскениниң демдээ. Тываның ат-алдарлыг чогаалчыларының аразындан ооң арыннарынга чогаалдарын парлатпаан чогаалчы чок. Тываның чогаалчыларының болгаш номчукчуларының аңгы-аңгы салгалдары «Улуг-Хемни» дамчыштыр чечен чогаалга хандыкшаан. Ынчангаш ооң 65 чыл иштинде чидүрүлгелеринден чогаалдарны «Улуг-Хемниң» юбилейлиг чылында чидүрүлгелеринге дүжүрүп парлаар бис.

Баштайгы чш чидүрүлгелерге парлаан шүлүктөрнүң чамдыгын парладывыс.

Василий ЭРЕНЧИН

КАДАРЧЫ УРУГ

Казылганныг кара хая
Кадыр болгаш бедик болду,
Айыраңнаан өшкү, хойлар
Аландыда оъттап чорду.

Кедээзинде кожагарда
Кеден чүөктээн, даянгылыштыг

Ыяңгылыг ырлап шоорлаан
Ындынныг-ла кадарчы чор.

Долбанналган кызыл чаактыг,
Довурзактыг, хүрең тоннуг,
Каттыраңнаан чаңы таптыг,
Кайгалзымаар уруг болду.

Чүъгүн көргөш, сонуургааштын,
— Чүъктеп алган чүңерил? — деп,
Айтыргаштын, билбээченнеп,
Арнындыва кайгап тур мен.

— Канчап билбес кижилер,
Караанарның хирелиин аа,
Кадарчының олчазы — дээш,
Кара анай көргүзүп тур.

Элээн кезек болган соонда
(Өгезинде уткан-дыр мен)
— Эргим дунма, эки бе? — деп,
Эгенчиг-ле мендиледим.

— Чүнү бодаан силер, акым,
Чүрээңер-даа орта бе? — дээш,
Чикти куду көрүп алган,
Чиктии кончуг каттыра-дыр.

Монгуш ИДАМ-СЮРЮН

ДӨННҮГ-ЧАЙЛАГГА

Кырган адам чайлаа болган,
Кыңчык чорааш, ындыг боор мен:
Аалдарга хонаш үлей
Аайлантыр дискен ышкаш
Чараш дески дөңгериңни
Сактып чор мен.

Ооң талын эң-не баштай
Оък-чалангап, ындыг боор мен:
Үрде көрбээн кызы кээрге,
Үглөп турган уругларзыг
Чокпак-болүк Дөргүн-Талың
Чоктап чор мен.

Чашкы назын доруккуже
Чайлаам болгап, ындыг боор сен:
Орар, турар, базар черде
Олбук-худус дөжээн ышкап,
Чатты берген ногаан шыгың
Сактып чор мен.

Ием сүдүн эмген ыпкап
Ижин өскөп, ындыг боор мен:
Эргим шыгың хээлендир
Ээртир-мыыртыр агын чыдар
Соок, таптыг кара сууңу
Чоктап чор мен.

Доңнүг-Чайлаам! Сеңээ баргап,
Домейлел чок ээ коор мен:
Иемни дег сактып чоруур
Ийлээр чыгам ынак сеткил
Чайгаар боду оожурган—
Часкарлы бээр.

Салчак ТАМБА

СӨЗҮМ УТИА

Ырак-узак, айда-чылда эвес-даа бол,
Ынаам сенден чарлып чоруур оюнчук бе,
Хонуум эвээп, дедир келир болзумза-даа,
Холуң тудуң чагын тургап, аъттаныр мен.

Өске черге хопун, хүнзеп чорзумза-даа,
Өрөнгөн эжим сени утпас-даа мен.

Холдарымны дыңзыг туткаш, «байырлыг» дээн
Хоюг, чымчак чылыг сөзүң сактып кээр мен.

Чаңгыс-даа бол, көрүшпестин хонуу болза,
Чарылган деп саннаттына бээр-ле болгай.
— «Аалыңга омак-хөглүг эки тур» — деп,
Аыттанырда чагып сөглээн сөзүм утна.

Игорь ЭРГИЛ-ООЛ

СЕРИИН ЧАЙЛААМ

Хады, пөжү, чойган, дыды
Калбак ногаан кынны берген,
Караам уундан ыравастаан
Каас-чарап сериин чайлаам.

Кедээзинде эзим, арга
Хереп алган көстүп чыдар,
Хектер, куштар чаржып өскөн
Хевис болган чарап чайлаам.

Хөлбөң шыктыг кара сугга
Көшкөн чедер чайлаавыс бо:
Ковей өгдөр хонупканда,
Холде чораан кастар ышкан.

Чаъстыг болган изиг хүнде
Чаглактанып серииттенир
Хөлөгелиг, девээлерлиг
Хөглөп, ойнап өскөн чайлаам.

Кылаң суглуг кара сугнуң
Кыдыын дургаар пынааларын
Эрээн шокар элбек сүрүг
Ээнзиретпес байлак чайлаам.

ҮРЕЗИНЧИГЕШ

Адыш дүүнге кызыл-тастың чаңгыс борбак
Арыг, оңгүр үрезинин салып алгаш,
Андара каап, чүлгүй тудуп, көрүп ордум;
Амданныг-ла чимис, каттың дээдизи
Акыр хар дег крупчат бо көстүп чыдыр,
Аваның аа сүдү-биле дөмей чемгир.
Мыя кызыл үрезинниң ачызында
Мынчап — тодуг чолдуг чоруурумну
Ылап хандыр бодангаптың, чүүден дээди
Ында кирген кижиге күжүн хүндүледим.

Илья МЕДЭЭЧИ

А.С. ПУШКИНГЕ

Ыраажы сээң төрүттүнген хүнүңден бээр
Удаажырап чидер чүве чиде берген.
Уттур чүве уттундуруп чоруй барган.
Ынчалза-даа сээң ырың уттундурбаан.

Тайга, даш-даа өйү кээрге, элөп кырыыр,
Далай, хем-даа соглуп болур. А сээң ырың
Өртемчейге чоннуң чүрөөн хайныктырып,
Өлүмү чок, мөңгө чылыг дириг чурттаар.

Өнчүк-чүктүң булуң санай каяа чедир
Өргүн чонум ынаа болган чогаалчыны
Ада чурттуң оңмас чечээ аныяктар,
Агарарган кырганнар-даа номчуп туру.

Чингис АЙМАТОВ

БАШТАЙГЫ БАШКЫ

(Эгези. Уланчызы “Улуг-Хем” № 6 2010 ч.)

Бис хемни кежир даштар каап турувуста, хар чаапкан болган, сугнуң соогу дээрге чилигже шуут өдүп турар. Кызыл-даван хирезинде Дюйшенниң канчап шыдажып турганын бодап четпес мен. Мен сугнуң дүвүнчө арай боорда баскылаарымга, изиг хүл төп каан ышкаш сагындырар. Оон хемчигештиң ортузунга чорумда, чодам эъди курулган, шыдажыр аргажок кынып келген. Мен алгырып-даа, херлип-даа чадап каап, сугже аяар олутуп бар чыткан мен. Дюйшен дажын октапкаш, меңээ халып келгеш, холунга кодүрүп алган, эрикче үндүрө бергеш, шинелиниң кырынга олуртуп каан. Ол бирде мээң көгериң, билинместеп калган буттарымны дүрбүп, бирде мээң көжүп калган холдарымны адыштарынга чышшыр тудуп, бирде оларны аксынга чедирин, тыныжы-биле чылдып турган.

— Херекчок, Алтынай, маңаа олур, чылыгып ал — деп, Дюйшен чугаалады. — Мен бодум кылыптар мен...

Базып эртер даштарны салып дооскаш, сапыктарын кедип олура, Дюйшен шыырныгып көжүй берген орган менче көргөш, хүлүмзүрүптү:

— Чаа, чылыгып келдин бе, дузалакчы? Шинельди шак мынчаар эштип ал, бо-ла! — дээп, оон ыт чок олура, айтырды: — Мындаа школа чанынга инек мыяан сен дүжүрүп кагдың бе, Алтынай?

— Ийе — дээн мен.

«Мен черле сени деп бодаан мен» дээн ышкаш, дөңгүн-ле билдинер кылдыр чырыктары-биле хүлүмзүрүп кагды.

Ынчаарга башкым ону билген, ындыг ялымыр чок дугайында утпайн чораан-дыр деп билип кааш, мээң чаактарым изицейнип келгенин утпаан мен. Мен ынчан амырап, ана, дээрде ужуп чораан дег апарган мен. Дүйшөн мээң оорүшкүмнү билип каан.

— Арыг кара дамырак суум сени-даа — деп, менче эргелелдиг көргөш, ол чугаалады. — Өөренир салымныг-дыр сен... Эх, бир эвес сени улуг хоорайже чорудуп шыдаар болган болзумза. Кандыг кижиге апаргай эртик сен але!

Дүйшөн эрикче дүрген-дүрген басыпты.

Ынчан ооң дааш-диңмиттиг даптыг хемчигештин эриинге, холдарын чушкуузунга салган, талыгырже шиглеп алган чырып турар карактары-биле даглар бажында хатка сывырткан ак-ак булуттарже кайган турганы ам-даа мээң карактарымга көстүп кээр ийин.

Ынчан ол чүнү бодап туржук ирги? Шынап-ла, сагыжында мени улуг хоорайже өөредип чорудуп-даа турган чадавас. А мен ол душта Дүйшөнниң шинели-биле шугланмышпаан, мынчаар бодап орган мен; «Башкы мээң кады төрөөн акым болган болза! Бир эвес мен ооң мойнунче шурай берген, күш-биле куспактап, карактарымны так шийипкеш, чырык черниң кырында эң эки сөстөрдөн ооң кулаанга сымыранган болзумза! Бурган-сагызын, ону мээң акым кылып каап көрөм!»

Башкывыстың кижизиг мөзүзү дээш, эки чаагай бодалдары дээш, бистиң келир үевистин дугайында күзелдери дээш бис шунтувус аңаа ынак турган боор бис. Ынчан бис бичии турган болзувусса-даа, ону черле билир турган бис деп бодаар мен. Хүннүң-не мындыг ырак черге кылаштажып, хатка тынышты дуй шаптырып, хөртүк харга дүжүп чораап, кадыр тейниң бажынче үнеринче чүү бисти албадан турган деп? Бис боттарывыс школаже чоруп турдувус. Бисти ынаар кым-даа ойлатпаан. Кижиниң тыныжы ак хыраа бооп, арыннарынга, холдарга, идик-хепке дүжүп турар ол соок кажаага доңар кылдыр бисти кым-даа албадан шыдавас турган ийик. Догеревис Дүйшөнниң чугаазын дыңнап, олуттарывыска олурупканывыс соонда, чаңгыстан чоруткулаап, суугуга чыннын ал тургулаан бис.

Ындыг сооң хүннерниң бирээзинде, ам сактырымга, ол январьның тончүзү турган-дыр. Дюйшен биеэги чаңы-биле хамык бажыңнарны кезип чорааш, бисти чыгаш, школаже чорупкан. Ооң хавааның кирбиктери эзир чалгыны дег тудушкалай бергилээн, арнын өртең кара демирден кудуп каан ышкаш, ыт-дааш-даа чок, шириини кончуг кылаштап орган. Бис башкывыстың ыңдыг чораанын кажан-даа көрбээн бис. Ону көргөш, бис бир-ле баък чүве болганын билип, база шип-шимээн чораан бис.

Орукка улуг хөртүктер таваржып келгенде, анаада болза, Дюйшен орук баштаар, ооң изи-биле мен кылаштаар, а мээң соомдан өске оореникчилер чоруур чүве болгай. Бо удаада база даңны атсы эңдерик харны хөртүктеп каапкан тей эдээнге келгөш, Дюйшен баштап чорупту. Чамдыкта кижиниң соонга чорааш, ооң кандыг байдалдыг чоруурун, сагыш-сеткилинде чүү барын дораан билип каан болур болгай. Ынчангаш башкывыстың ажыг-човалаңга алысканын бис ынчан билип чораан бис. Ол бажын доңгайткан, буттарын арай боорда шимчеткилеп чораан. Караам уунга ак болгаш кара чүвөлөрниң коргунчуу-биле элчин-селчин турганын амга чедир утпаан мен: тейже сүрүштүр үнүп бар чорувуста, кара шинель иштинде Дюйшенниң ооргазы бүпкүе берген чорду, ооң үстүндө кадырда төвө мөгөннери ышкаш ак-ак хөртүктер эдирээлени берген чыткылаан болгаш, хат оларны дүвүлөндирин тургулады, а ооң-даа үстүндө бораңгай ак дээрде кара-чаңгыс кара булут кажарып турган.

Школага кээривеске, Дюйшен от одавады.

— Туруңар — деп дужаады, тургулап келдивис. — Бөрттеринер уштуңар.

Бис дыңнаңгырывыс кончуг баштарывыс чанагаштап алдывыс, а башкы база аъттыг шеригжи бөргүн уштуп алды. Ооң чүү ужурлуун билбээн бис. Оон башкывыс соокка алыскан шедиргеленчек үнү-биле чугаалады:

— Ленин өлгөн-дир. Чер кырында кижилер ам шунтузу кажыыдап турар. Ынчангаш силер база ол чериңерге туруңар, шимчевенер. Мынаар, чурукче көрүңер. Бо хүн силерге уттундурбас бооп артсын.

Хар көшкөзинге дуй базырттыпкан дег, бистиң школавыс шышпың-на барган. Тиглерден хаттың канчаар

кирип турары дыңналып турган. Чагган харның саван сарапчага даашкыр дүжүп турары дыңналып турган.

Кажан хоорайларның үзүк-соксаал чокка хөлзеп турар үнү чидиң, черни сириледиң турар заводтар оожурган, оруктарда дааш-диңмиттиг поездилер доктаап, бүгү делегей кажыыдалче дүннүп турган кажыыдалдың ол шагында бистер, чоннуң база бир хензиг кезээ — каш кижиге, демги школа дээр, кымга-даа билдинмес соок кажаага бапкывыс-биле кады хүндүлүг таңныылга турун алгаш, боттары-высты Ленинге эң-не чоок, кымдан-даа артык качыгдан турар кижилер кылдыр бодап, ооң-биле чарлып байырлаш-тывыс. А арай алгыг шериг хойлеңниг, холун шарып алган бистиң Ленинивис ханадан бисче биеги-ле хевээр көрүп олурган. Биегизи дег арыг, тода карактары-биле биске чугаалап орган: «Силерни кандыг эки келир үе манап турарын билген болзуңарза аа, уруглар!» Мен ол тышшың миңутада сактырымга, Ленин тынап-ла мээң келир үем дугайын бодап орган ышкаш болган.

Ооң соонда Дүйшөн чеңи-биле караан чоткаш, чугаалады:

— Бөгүн волость чорууюн дээш, Партияга кирерим ол. Үш хонгаш эң кээр мен...

Мээң чурттап эрткен кышкы хүннеримниң иштинде ол үш хонук эң-не дошкун кылдыр сагындырар. Бойдустун бир-ле күчүлүг күштери бистиң делегейивистен чоруй барган улуг кижиниң чер кырынга орнун дуглаар дээш оралдажып турган дег, чоогаларга хат соксавайч, хиңцей-ниң, харлыг дүвү бөөлдениң, чыккылама соок кыңгыргайнып турган... Бойдус оожургаар эвин тышпайн, тыры-кылаңып, мөөрөп турган.

Чавыс көшкөн булуттар аразында костүр-көзүлбес карарып турар даглар белинде бистиң аалывыс шыпшыңна анарган. Дүвүгө дуй шаптырган хоолайлардан чиңгечиңге ыштар шойлүп, кижилер бажың-балгаттан үнместей берген. Ооң-биле кады бөрүлөр база хенертен кежээлеп үнгөн. Тоор-херексээр чүвези чок, хүндүс орук аксынга кылаптажып, а дүне боорга аал чоогунга келген, мырыңайдаң аткыже аптаңгы, багы аажок улужуп тура хонар анарган.

Мындыг соокта чылыг тоңу чок, чаңгыс шинельдиг бистиң башкывыс канчап чор ирги дээн, мен, чүгө ийик, коргун турган мен. А Дюйшенин кээр ужурлуг хүнүндө мырыңай олуруп чадап каан мен, бир-ле багай чүве болуруп чүрээм эндевээн боор оң. Бажыңдан чайжок кадыңда-ла үнө халааш, башкывыс орукта көстүп келди бе дээн, элеш дээр чүве чок харлыг ховуже көрүп-ле тургулаан мен. Ынчалза-даа шимчээр чүве көзүлбээн.

«Бистиң башкывыс, кайда сен? Чаныш-тейлеп тур мен, орайтавай, дүрген-не чаныш кээн көр. Бис сени манап тур бис, дыңнадың бе, башкы? Бис сени манап тур бис!»

Ынчалза-даа хову мээң ол үн чок алгы-кышкымга харыылаваан болган, мен анаа-ла ыглап турган мен.

Мээң үнүп-кирип турганым чаavamны аңчыгзын-дырышкан.

— Бөгүн чүгө эжик амыратнас анаадын? Доо орнуңга олуруп алган, чүңүң ээр. Уруг-дарыг доңа бээди. Ам үнө халызыңга шүве! — дээн, менче салаазын кожап кылган, ооң соонда бажыңдан үндүрбестей берген.

Кежээ дүжүп келген, а мен башкының келген, келбээнин билбээн мен. Ынчанган мырыңай олуруп чадап кагдым. Чамдыкта Дюйшен мынчага аалда ап четкен боор, келир мен дээн хүнүнден черле эртнес кижиге болгай деп бодап, бодумну алаактырар-даа мен. Чамдыкта сактырымга, ол аарааш, дүргөдөп чадап чорда, хат-шуурган дендеп кээрге, дүнеки ховуга азары белең-даа ышкан апаргылаар. Ажыл шуудавастан, холдар туттунмастан, чүнүм чайжок кадында үстүп-ле турган болган, ол чаavamны эмин эртир хорададышкан.

— Бөгүн бо канчап барганың ол? Холуң ыяштагы бергени ол бе? — дээн, менче хыйыртан, улам-улам ажынын олурган. Адак соолүндө шыдажып чадаан, алгырыпты: — Ах, олүн чадаан кулугурну! Сайкал шуваганчының шоодайын ашарып бер, бар.

Мен өөрөөнимден ору шурай бээр часкан мен. Дюйшен башкы Сайкал шуваганчы сугга чурттап турган-на болгай. Сайкал шуваганчы биле Картапбай ирей авамның аайы-биле мээң ырак төрөлдөрим боор улус чүве. Мурнунда мен оларның бажыңыңга болганчок-ла барып, а чамдыкта

хонуп-даа тургулаан мен. Чаавам ону бодап келчик бе азы бурган аңаа сүмеленчик бе, меңээ шоодайны тутсун чыда, ол немеп кагды.

— Аштыг чылда хевек ышкаш, сен бөгүн мээң хөңнүмге дээптиң. Чороткаш, кырганнар чөпшээрээр болза, аңаа хон. Мээң караамга көзүлбе...

Мен дашкаар үнө халаан мен. Хат дээрге хамнаан хам дег, калчаарап-ла тур: соксай дүшкеш, оон хеп-хенертен кежээлээш, арынче тен дег харларны бөлүк-бөлүү-биле чашканнагылап турду. Мен шоодайымны колдуумга кыскап, аът даваннарының чаа баскан ырак-ырак истери-биле аалдың бир ужунче маңнап-ла каап мен. А бажымны «Башкывыс чанып келчик ирги бе?» деп чаңгыс-ла бодап өрүмпөп чораан.

Чедип кээримге, башкывыс чок болду. Мен тыныжымны арай боорда тырттынып, эжик аксынга тура дүжеримге, Сайкал корга берген.

— Канчап баадың? Чок кончуг маңнадың, чүү болду?

— Чок, анаа. Бо шоодайыңар эккелдим. Бо дүне борта хонайн бе?

— Хон, хон, харып, хензигбейм. Кончуг кулугур, мени холчок-ла коргуттуц. Күстен бээр чоп мырыңай келбес аңаадың. Отче чоокшулай олургап, чылын.

— Шуваганчы, пажыңче эъттен дүлгөш, урууңну чемгериң көр... Дүйшөн база чедип кээр болгай — деп, соңга чанында эрги кидис идиктер улдуруп орган Картанбай мындыг. — Шагда келир ужурлуг кижиге болгай, чаа, олдаа канчаар, караңгы имир дүжерден бээр чедип келир ыйнаан. Бистиң аъдывыс чанарда, ылгын апаар мал болбас ийикпе.

Дүнекиниң караңгызы соңгаларны бүдүү дуглап келген. Мээң чүрээм, таңныылда турган-даа дег, ыттар ээреге азы улус ыды дыңналырга-ла, ылым-чылым-на апаар турган. А Дүйшөн сураг. Сайкал ындыг-мындыг чугаазы-биле мени алаактырып органы-ла эки болган.

Дүйшөнни шак ынчаар манап-ла орган бис, а дүн ортузу хиреде Картанбай пат могоп келгеш, чугаалады:

— Каям, шуваганчы, дожектен салып көр. Ол бөгүн келбес-тир. Орайтай бээди. Даргаларның херээ үстүр эвес,

саадатканнар-дыр, оон башка шагда-ла ап четкей.

Ирей удуур деп баады.

Меңээ суугу артында азыгга, дөжек салып берген. Ынчалза-даа удуп чадап каан мен. Ирей чөдүргүлөп, аңдарлып-дүңдерлип, дүнеки маанай номчуп чытса-чытса, дүвүрөөн хевирлиг чугааланы-дыр:

— Аъдым канчалчык ирги? Халаска чаңгыс тудум сиген-даа тыптыр эвес, а суланы, акшалыг-даа болза, кайын тывар боор.

Удаваанда Картанбай удуп калган, ынчалза-даа хат мырыңай кежээлеп эгелээн. Сарапчаны чиңчерип, чүү-хөөнү аңдара силгип, соңга пилин дырбап турган. Даптын дүвүнүн ханага үскүлөп турары дыңналып турган.

Ирейниң чугаазы мени оожуктурбаан. Сактырымга, башкым ап-ла чедер ыпкаш, ээнзиргей харлыг орукта кел-ле чыдар ыпкаш болган. Удааш үр болчук мен бе, билбес мен. Ынчалза-даа сыртыктан коваярынче мени бир-ле чүве албадапкан. Баъгы кончуг хоолааш улуушкун чаңгы-ланып, ынаар агаарда барып чидип турган. Бөрү-дүр! Чаңгыс-даа эвес — эңдерик. Оон-моон улушшушаан, бөрүлөр чоокшулап орган. Оларның улууру төнмес-батпас кылдыр улашкаш, хат-биле кады бирде ырап, бирде катап чоокшулап каап, ховуда улчуп чоруп турган. Чамдыкта бодаарга, олар мырыңай чоокта, аалдың чанында ыпкаш апаргылаар.

— Шуурган болур-дур! — деп, шуваганчы сымыранды. Ирей ыт чок дыңнаалап чыда, орнундан тура халыды.

— Чоок, шуваганчы, орта эвес-тир! Бир-ле чүве сүре бергеннер-дир. Кижини ийикпе, аътты ийикпе, бүзээлеп алганнар-дыр. Дюйшенни-ле өршээзин. Кончуг амытан болгай, тоор-херексээр чүвези чок. — Караңгыда тонун дилеп, Картанбай дүвүрөп-ле үндү. — Оттан чырыт, шуваганчы. Өршээ-азыра, дүргедеп көрөм!

Кортканывыстан сириңейнчип, тура халышкылап келген бис, Сайкал деңин дилеп, оозун кыпсып турар аразында бөрүлөрнүн изинчиг улуушкуну, дуй шаапкан дег, чаңгыс угда соксап калды.

— Куурумчулар, тудуп алды! — деп алгырыпкаш, Кар-танбай кыскаш туткап, эжикче дап берип чорда, даптын

ыттар ээре берди. Соңга баары-биле бир-ле кижиге харны кыйырадыр маңнап эрткен соонда, эжикти шыдажыр аргажок коңгурадыр соктап эгеледи.

Өрээлче сооктуң бузу чаза булган кирип келди. Бус-шаң читкен соонда Дюйшенни көрүп кагдывыс. Тыныжы бачыдаан, арны ак тос апарган. Дюйшен тендирбишаан, эргинни артап келген, ханаже чөлени берди. Оон:

— Боодан — деп мындыг.

Ынчалза-даа бис оон чүү дээнин билбээн ышкаш турган бис. Мээң карактарым караңгылап келгилээн, чүгле кырганнарның алгыш-номналын дыңнап калган мен:

— Кара-даа хойну, ак-даа хойну өргүлгө тудар бис. Сени ыдыктыг Баубедин-не камгалазын! Бо сен сен бе инчеш?

— Боодан, боодан берицер! — деп, Дюйшен катаптады.

— Боо чок-тур, ол чүңүл, кай баарың ол?

Кырганнар Дюйшенниң экинден салдынмай барганнар.

— Даянгыыптан берицер!

Ынчалза-даа кырганнар чанны берген:

— Бис дириг чорувуста, кайнаар-даа барбас сен. Оон орнунга бисти борта олүргүлөп каг!

Мен хеп-хенертен шимчээр харык чок апарганымны минниң каап, орнунга ыт чок чыдыпкан мен.

— Бичии-ле озалдадым, аал чанынга тудуп алдылар — дээп, Дюйшен ыткыры аажок улуг тынгап, кымчызын азыгже шывадапты. — Аът орукка-ла турупкан, оон бөрүлөр сүрө бээрге, аалга чедир маңнап келген, кескен чыраа дег кээп дүштү. Оон бөрүлөр үглөп-ле келди

— Чаа, аътты чоор сен ону, бодун дириг арткан, кол-ла чүвө ол-дур. А бир эвес аът кээп дүшпөз болза, олар сени салбас ийик! Мындыг эки болганы дээш, хайырааты Баубедин өршээзин! Ам хевин ужулгаш, отче чоокшулай олур. Каям, сапыктарың уштуптайы — деп, Картанбай дүвүрөп-ле үндү. — А ында чүү барыл, чылды каавыт, шуваганчы.

От кыдыында олуп алган соонда, Картанбай чиик улуг тынды.

— Чаа, болуп ужурлук чүвениң болганы ол-дур. А чоп мындыг орай үнгениң ол инчеш?

— Волкомга хурал узамдыккаш, ынчап баардым, Караке. Мен партияга кирип алдым.

— Ооң доруун-дур. А даарта эртелеп үнүптер чүвеңни, мен бодаарымга, сени кым-даа сывырбаан ышкаш ийик чоп.

— Мен бөгүн кээр деп уругларга азаан кижн болгай мен — деп, Дюйшен харыылады. — Даарта эртелеп өөренир болгай бис.

— Эх, мелегейни! — дээн, Картанбай хорадаанындан бажын савагылады. — Дыңна даан, шуваганчы, уругларга аашкынган мен дидир, демги көк дымааларга аан! А бир эвес өлүп калган болзуңза? Чүнү чугаалап оарыңны бажын-биле бодап ор сен бе?

— Ол дээрге мээң хүлээлгем-дир, ажылым-дыр, Караке. Канчаарым ол дээр силер харын чээ, чоңаада чадаг чоруп турган хиремде, ам кээп, азаның хайыңга кактырган, силернин аядыңарны ачылап алган, бөрүлөргө чиртий кааным ол-дур...

— Ча-чаа, ону чоор сен. Соок адыгуузун олгонней олгей-ле. Сенээ өргүн тудуңканым ол болгай аан — деп, Картанбай ажына берген. — Черле аяттыг чораан эвес мен, кайын ажырап деп мен. А совет эрге-чагырга-ла турза, база тып алгай мен аан...

— Шынын сөглөдиң, ирей — деп, ыгламзыргай үн-биле Сайкал харыылады. — База тып аар бис... Ма, оглум, изиг дээреси-биле аартап көрөм...

Элээн ыытташпайн олурганнар. А кезек болганда оттуң хүлүн булгавышаан, Картанбай бодамчалыг чугаалады:

— Сени көрүп оарга, мелегей эвес, харын угаанныг хире-ле оол-дур сен, Дюйшен. Ынчаарга ол школа-биле, угаан кирбээн уруг-дарыг-биле чүге-ле мынчап хилинчектенип турар кижн боор сен? Азы өске ажыл тышпас-тыр сен бе? А бир кижиниң хоюн кадарып берзиңзе, чылыгдаа, тодуг-даа болгай-ла сен...

— Силернин меңээ эки чүве күзөп оарыңарны билип ор мен, Караке. Бир эвес ол угаан кирбээн уруглар соолүндө барган, база силер ышкаш, школаның херээ чүл, биске өөредилгениң херээ чүл деп барза, ынчан совет эрге-чагырга дөгүй албас ийик. А силер ол эрге-чагырганы турзун деп,

чурттазын деп күзеп орар ышкажыңар чүл. Ынчангап школа менээ аартык эвес, Караке. Бир эвес мен уругларны моон-даа эки өөредип шыдаар турган болзумза, оон өске чүнү-даа күзевес ийик мен, Ленин чугаалаан-на болгай...

— Ийет, харын... — дээш, Картанбай Дюйшенни үзе кирбишаан, бодангап, чугаалады. — Мунгарап-деңгерең пат-ла турар-дыр сен харын. А карак чажы-биле Ленинни диргизе албас-ла болгай сен але! Эх, чер кырынга ындыг күш турган болза де даан! Азы сен өске улусту ажыг ажывайн, мунгаравайн турар деп бодаар сен бе?.. А сен мээң хөрээм иштин бакылап көрөм: чүлдү-чүрээм орттенип хып чоруур-дур. Сээң политикаң-биле тааржыр, таарышпазын шынап билбес мен, ынчаарга Ленин өске чүдүлгениң кижизи-даа бол, мен хүнде беш катап ону дээш тейлеп турар-дыр мен. А чамдыкта мен сээң-биле бис ийи чеже-даа ыглашсывысса, ажык чок-тур ийин деп бодап келгилээр-дир мен, Дюйшен. Ынчангап мен бодумнун кырган угааным-биле мынчаар бодап алган мен: Ленин чоннун бодунда артын калган, адаларындан оолдарынче хан салгал дамчып чурттай бээр, Дюйшен.

— Ол сөстериң дээш, четтирдим, Караке, четтирдим. Бодап алганыңар шын-дыр. Ленин бистен чоруткан, ынчалза-даа бис чуртталгавысты ооңуу-биле чурттай бээр бис...

Оларның чугаазын дыңнаап, мен мүн-не орталаанып келген мен. Баштай шунту-ла дүжүм ышкап сагындырган. Мен Дюйшенниң каң-кадык, дириг чанып келгенинге дыка үр бүзүрөвейи чыткан мен. А сөөлзүредир мээң хозап келген хөрээмче доктааттынмас, туттунмас өөрүшкү дамчып кээрге, орта онтугун, тырттынар аргажокка ыгланкан мен. Кым-даа, кажан-даа мен ышкап ынчаар өөрүп чорбаан боор оң. Ынчан мээң сагыжымга ол малгап казанак-даа, даштын шуурганныг дүн-даа, аал кыйыында Картанбайның кара чаңгыс аъдын чазарлап турган өөр бөрүлөр-даа кирбээн. Чүнү-даа сагынмаан мен! Мен чүрээм-биле, угааным-биле, бүгү-ле мага-бодум-биле октаргай дег тоңчу-даа чок, хемчөөл-даа чок, кайгамчык чаагай аас-кежиинге эштип турган мен. Бажымны дуй шуглааш, улус дыңнавазын дээш, аксымны дуй тудуп алган мен. Ынчалза-даа Дюйшен айтырды:

— Бо суугу артында кым ишкирнип чыдары ол?

— Чаа, демги Алтынай ыпкажыл, дем холчок корткан чүве, ынчанганш ыглап чыдары ол-дур — деп, Сайкал чугаалады.

— Алтынай чээ? Ооң кайыын чедип келгени ол? — дээш, Дюйшен тура халааш, мээң бажым чанынга кээп дискектенип олурупканш, мээң эктимден тыртыпты: — Канчан баадың Алтынай? Чүге ыглап чыдарың ол?

А мен ханаже хая көрүнгөш, демгизинден-даа артык ыглай берген мен.

— Бо чоондуц, эниим, чүүден мынчаар корга бээдин? Ынчаарга канчан боорул, шору анарган кижил... Каям, менче көрөм...

Мен Дюйшенни так куспактапканш, көк суг изиг арнымны ооң эктиңге үстүргөш, соксаар-даа аргажокка ишкирнип, канчан-даа аргаланып чадап каан мен. Өөрөөнимден сириңейнип, ону соксадыр харыым чок болган.

— Чүрээ чайлы берген эвесче моң! — деп дүвүрөвишаан, Картабай энчээнден туруп келди. — Ой, шуваганчы, бичии алганып, сымыранып көрөм, шымда...

Оон дөгөрезиле холзеп үнгөннөр. Сайгал алгангылай каггылап, мээң арнымче бирде изиг, бирде соок суг чажып, бус-биле челбиндирип, боду мээң-биле кады ыглап турган.

Ах, мээң чугаалай-даа албазым, чугаалап-даа шыда-вазым улуг аас-кежиинден «мээң чүрээмниң чайлы бергенин» олар билген болза, эки-ле ийик.

Мен оожурган, удуужемге чедир Дюйшен мээң чанымдан ыравайн, соок холдары-биле изиг хаваамны аяар сыйбап олурган.

Кып эртип бар чыткан. Частың баштайгы демдектери көстүтүлөп келген. Карандылап, хоой берген ховулардан чылыг агаар дагларже сырыннагылап эгелээн. Ооң-биле кады черниц чаксы тыныжы, чаа сагган сүттүн чыды кээп турган. Хортүктөр чавызап, даглардан менгилер эрип бадып, дамырактар часты бергилээн, оон олар акса-акса, шапкын, дажыг хемчигештер бооп, чаза шаптырган хооргаларны даап-диңмит-биле долгулап чыткылаан.

Ол дээрге мээң чалыы назынымның бир дугаар чазы болган бооп чадавас. Чүү-даа болза ол меңээ мурнундагы

частардан чараш ышкаш сагындырган. Бистиң школа-выстың турганы тей кырынга үнүп кээрге, частың кайгамчык делегейи каракты шыва алы бээр. Аландылаан чер, холдарын чада тудупкан кижиге, даглардан мацнап баткаш, моңгүннелчек талыгырда имиртиленейнип, хүн херели болгаш чийк, чуга ыш шыпкан ховуларже доктаар-даа аргазы чок эстен бадын чыткан. Ынаар, оран-дүпчөк черлерде эрий берген холдер көгергенээр, аъттар киштегилээр, дуруяалар ужун, чалгыннарында ак-ак булуттарны ашар чоруур. Ол дуруяалар кайыыртан ушкаш, сарыпналдыг болгаш конгурааш үнү-биле чүлдү-чүректи холзедип чорууру ол ирги?..

Час дүшкен соонда бистиң омак-хоглуувус кедерээн. Янзы-бүрү оюннар ойнап, ала-чаягаар каттыржып-иттиржиң тургулаар бис, а кичээлдер төнерге, школадан тура аалга чедир орук дургаар-ла бот-боттарывысты кыйгыржып, мацнажып келир бис. Бистиң оовус чаавамга таарышпаан болгаш, ол мени аттынып, чылдак-ла соора көрбөс турган.

— Сен чоң кегдиңейнип тур сен, мелегей. Кырган кыс кыннып олуруп бергенниңи бодавас сен бе? Эки кижилерниң сен ышкаш уруглары ашакка баргылаан, ажы-төлдүг апаргылаан боор-дур, а сен.. Школага өөренир деп магалыг-ла чүве тың алган-дыр сен.. Адыр, сени таптыг холга алып мен...

Шыны-биле чугаалаарга, мен чаавамның ол кыжанын ындыг-ла кончуг херекке албаан мен, ооң даады-ла кончутуңуп оарын кижиге билбес эвес. А мени кырган кыс апаадың дээрге, ол черле шын эвес, мен чүгле ол чазын хенертен өзе хона берген мен.

— Сен ам-даа самдар баштыг бичии уруг ыпкакжыл сен — деп, Дүйшөн кыжырыр турган. — Ооң кадында бажың дүгү база сарыг-дыр.

Ооң сөстери мени хензиг-даа хомудатпаан. Семдер баштыг уруг дээри шын болбайн аан, ынчалза-даа бажым ындыг-ла сарыг эвес деп иштимде бодангылаар мен. А өзүп келгеш, езулуг кыс апарганым соонда кайын мындыг турар деп мен? Мээң кайы хире чараш апаарымны чаавам коорле боор оң харын. Дүйшөн мени карактарың сылдыстар

дег чырыткылаңайнып турар, а арын-шырайың ажык чаагай-дыр дээн болгай.

Бир-ле катап школадан маңнап кээримге, бистиң бажыңывыс даштында ийи өске аът тур. Эзерлерин болгаш чүгөн-чуларын көөрге, аъттарның ээлери даглардан келген хевирлиг болду. Моон мурнунда-даа олар базаар ийикпе, дээрбе чораап, орук аайы-биле бистиинге кээн тургулааң-на болгай.

Эргинге четкелек чорумда-ла, чаавамның бир-ле анаа эвес каткызы мээң кулаамга чык диди: «Чаа, сен таан дыка муңгарава даан, дуңмакым, баксыравас-даа сен. Соолүндө баргаш, кускун-караңны холга ашкан үенде менээ четтирдим дээр апаар сен. Хи-хи-хи!» Аңаа харыы кылдыр онемчидип каттырышкан үннөр дыңналды, а мен эжикти ажыдып-тарымга, доозазы хары угда шип-шимээн бардылар. Ширтек кырында чадып каап хевис чанында кызыл шырайлыг метпегер кижжи төш дег апарган олур. Ол кижжи дерлиг хаваанче хавыктай тыргып алган дилги кежи бөргүнүң адаандан менче хыйыртаап, оон чөдүрө каапкан, куду көрө берди.

— А, ап четтин бе, уруум, кир-кир, чассыгбайым! — деп, чаавам эргелелдии-биле бижирткейнип, мени уткуп алды.

Акым ширтек кырында база бир мээң танывазым кижжи-биле олур. Олар көзерлеп, арагалап, беш-бармак чип олурганнар. Кайызы-даа эзирип калган, көзерни каккан санында-ла баштарын чиктии сүргей согайнадып каап органнар.

Бистиң бора моортайывыс хевис кырынче бар чорда, кызыл арынның кижжи ооң бажын орта чаа согуй кааптарга, хөөкүй багайтыр алгырышкап, шурай берген, булуңда барып сыңны берди. Ох, күжүрге кайы хире аарышкылыг болчук ирги! Үнүн чоруксаарым кончуг, ынчалза-даа чылдак тыпшаан мен. Ынчап орумда, чаавам меңээ дузалай каапкан.

— Дүгдө панта чем бар ийин, уруум, соолаалакта барың чи — дидир-ле.

Данпкаар үнө бердим, ынчалза-даа чаавамның ол аажы-чаңы черле мээң сагыжымга таарышпады. Хөрөк-чүрээм дүвүрөп эгелээн. Чайгаар-ла кичээни берген мен.

Ийи шак хире болганда келген кижилер аъттангаш, дагладже чоруй барган. Чаавам дораан-на мени биеэгизи дег кончуп-ла эгелээн, ынчангаш чүгээр сакты берген мен. Эзирээштиң анаа ындыг ээлдек, човаачал турганы ол-дур ийин моон деп бодап каан мен.

Ооң соонда удаваанда бистиң бажыңывыска Сайкал шуваганчы чедип келген. Мен даштыгаа турган болзумза-даа, ооң:

— Ол чүцүл, дадайым ай! Уругну ат кылырың ол эвеспе — дээнин дыңнап каан мен.

Бот-боттарын үзе киришпишаан, чаавам биле Сайкал изиг-изиг маргыжып-ла үнгеннер, ооң соонда Сайкал шуваганчы хөлчөк хорадаан хевирлиг үнүп келди. Менче ажынган-даа дег, ооң-биле кады кээргээн-даа дег көрнү каапкаш, ыт чок чоруй барган. А меңээ арай чиктиг апаады. Ооң менче чүгө ынчаар коорү ол, канчап ооң сеткилинге кирбейн барганым ол?

Даартазында школага келгеш, биске билдиртпезин оралдажып турза-даа, Дюйшеннин арай дүндүйүп, бир-ле чүгө сагыш човап турарын дораан-на эскерип каан мен. Ооң мээң таламче көрбейн турарын база эскерип кагдым. Кичээл соолүндө догеревис школадан болүү-биле үнүп чыдырывыста, Дюйшен мени кый диди:

— Адырам, Алтынай. — Башкым меңээ чедип келгеш, карактарымче топтап көргөш, холун мээң эктимге салып алды. — Сен бажыңыңче барба. Мээң чугаамны билдин бе, Алтынай?

Мен кортканымдан көжүп калган мен. Чаавамның мени канчаар деп белеткенип турганын чүглө ынчан билип каан мен.

— Сени мен бодум харыылаай мен аан — деп, Дюйшен чугаалады. — А сен амдызында бистиинге чурттап тур. Менден ырай бербе.

Мээң арнымны кижини көөр аргажок-ла турган боор оң. Дюйшен мээң сегелимден туткаш, караамче көрүп-көрүп, мурнундаазы ышкаш хүлүмзүрүп кагды.

— Сен кортна даан, Алтынай — дээш, каттырыпты. — Мен кады чорумда, кымдан-даа кортна. Анаадаазы дег школага кээп, оорен, чүнү-даа бодава... А сээң кортууңну

мен билир-ле болгай мен... Ийет, харын, шагда-ла сецээ чугаалаар дээн кижиги мен.

Оон бир-ле хөктүг чүве сактып келген боор оң, база катап каттырыпты.

— Бир катап Каракениң эртен эрте туруп алгаш, чорупканын сакты-дыр сен бе? Коорүмге, бир-ле кижиги эккелди де даан. Кымны деп бодаар сен? Джайнактың шуваганчызы сымыраачы кадай болган де. «Ону чүге эккелдиң?» — дидим. — «Хамназын дээш, бо Алтынайның кортканындан чүрээ чайлы берген ышкажыл» — дидир. А мен тургаш: «Хамны бажыңындан үндүр ойлат, оон башка ол хой албайн моон чорувас. Бисте хөй мал бар эвес. Аът өргүүр дээрге, база хоржок-тур, бөрүлөр чипкен болгай...» — дидим. А сен ынчан удуң чыткан сен. Мен ол хамны ынчаар сывырыпкан мен. А ооң соонда Караке орта хомудааш, мээң-биле чеди хонук хире чугаалаппаан болбас ийикпе. «Сен кырган кижиги, мени баък атка киридиң» — дээр де. Ынчалза-даа олар кончуг эки кырганнар боор, ындыг эки улус ховар. Чаа, ам чанаалы, Алтынай, чанаалы...

Башкымның сеткилин хөй черге човатпас дээш, бодумну канчаар-даа туттунар деп оралдажырымга, дүвүренчиг бодалдар мени амыратпас болган. Чаавам кажан-даа бол келген, мени күш-биле ашарын болур-ла болгай. А ашарган соонда, олар мени канчаар-даа дизе туразында, аалда кым-даа оларны хорун шыдавас. Мен айыылдың кээрин манап, даңны аксы удуваан мен.

Дүйшөн мээң байдалымны билип турган болбайн аан. Ынчангап мени муңгаранчыг бодалдан чардыктырар дээш ынчанганы чадавас, эртенинде ол школага ийи терекчигеш эккелген. А кичээлдер сөөлүнде мээң холумдан четкен, хажызынче аппаады.

— Ам сээң-биле ийилээн бир чүве кылыр бис, Алтынай — деп, ол ужурлуг хүлүмзүрбүшаан, чугаалады. — Бо теректерни сецээ эккелдим. Ийилээн боларны тарыыр бис. Олар өзүп, күш кирип келгиге чедир сен база улгадың, эки кижиги апаар сен. Сээң сеткилиң эки болгаш угаанның өткүт болгай. Мен бодаарымга, сен черле улуг эртемден кижиги болур-дур сен. Мен орта бүзүрээр мен, сен төрү-

мелинден ынчаар чаяаттыңан-дыр сен. Сен ам чиирбей ышкаш, шак бо терекчигештер дег, аныяк, бичии-дир сен. Ынчангап боларны боттарывыстың холувус-биле тарып каалы, Алтынай. Сээң аксың-кежи эртем-сургуулда болгай аан, чырыткылыг сылдызым...

Ыяштарны коорүмге, мээң-биле дең чыгыы бичии-бичии көк унуг терекчигештер болган. Оларны школадан ырак эвеске тарып каарывыска, белден каккан салгын келгеш, оларның ам-даа мырыңай хензигие бүрүжүгештеринге эң-не баштай дээп, тыңгарыңкан ышкаш болган. Бүрүлөр сылдырткайнып, теректеривис шимчеп, чайгангылай берген...

— Корем, экизин! — дээш, Дюйшен аткаар баспышаан, каттырыпты. — Ам доо дамырактан бээр арык кылып каалы. Кандыг чарап теректер ашаарын соолүнде көөр сен! Олар маңаа, тей бажыңга, ийи алыпкы дег кожа турарлар. Олар кажан-даа көстүп турар, а эки кижилер оларга оорүүр. Ынчан амыдырал база өске болур ийин, Алтынай. Эки чүве ам-даа мурнувуста...

Дюйшенниң буянның чугаазы мээң сеткилимге канчаар деггенин бичии-даа бол илерединки дег сөстөрүн ам-даа тып чадап чор мен. А ынчан дээрге мен олче көңгүс анаа көрүп турган-на болгай мен. Мен ооң арнының кайы хире чырык чаражын, ооң карактарының кайы хире эвилеп болган экизин эң-не баштай көрүп каап дег, ажыл кылып турда ооң холдарының кандыг шыырак болган аваангырын, чүлдү-чүректи чылыдын кээр ооң чырыткылыг хүлүмзүрүүнүң кандыг арып-шынчызын, мооң мурнунда кажан-даа билбээн дег, анаа-ла көрүп турган мен. Ынчаарга мээң хорээм иштинге чаа, билдинмес сеткил тыштып, изиг чалгыг дег дүймеди берген. Мээң чүрээм Дюйшенче чүткүп, аңаа: «Бапкы, мындыг бооп төрүттүнгениңер дээп, четтирдим... Силерни күспактааш, ошкаксаам кээр-дир!» — деп чугаалаксап турдум. Ынчалза-даа мен ынчаар чугаалаарындан ыяткаш, дидинмээн мен. А чугаалаан болзумза, эки турган бооп база чадавас...

Бис ынчан тей кырыңга кижини бүрүзү бодунуң бодалын бодап, аяс дээрниң адаанга, ногаарарып чыдар часкы шаттарның аразыңга турган бис. Ынчаарга ол шакта мээң

кырымга диргелин келген кыжаныыпкынның дугайын мен шуут-ла уттукан турган мен. Даарта чүү болурун-даа, чаавамның ийи хонук иштинде мени чүге дилеп сураглавайи турарын-даа бодаваан болгай мен. Олар мени уттукан-даа бооп чадавас, ынчаар чорзун деп бодаан бооп база чадавас. Ынчалза-даа Дюйшен ол дугайын бодан турган болган.

— Сен ынча дыка муңгарава, Алтынай, моон үнер эвин тып алып бис — деп, аалче чанып олурувуста, ол чугаалады. — Соңгузу хүн волюсть баар мен. Сээң дугайыңны аңаа чугаалаар мен. Сени хоорайже өөредип чорудар кылдыр дугуржун-даа аарым чадавас. Чоруксаар сен бе?

— Чүү-ле дей-дир силер, күүседир мен, башкы — деп харыылаан мен.

Хоорай деп кандыг чүвөл дээрзин билбес турган болзумза-даа, Дюйшенниң состерин дыцнааш, хоорай амыдыралының дугайын бодай берген мен. Чамдыкта өске черге баарын бодааш, танывас-билбезимден корга-даа бээр мен, чамдыкта чоруур кылдыр база катап шиитпирей-даа бээр мен, чаңгыс сос-биле чугаалаарга, мээң бажымдан хоорай үнместээн.

Эртенинде школага мен база-ла, хоорайга баргаш, кымның бажыңыңга, канчап чурттаарының дугайын боданын турган мен. Бир эвес кандыг-бир кижин хоргададып алза-ла, ыяжын чарып, суун узун, хевин чуң, чүңү-ле кыл дидир, шуңтузун кылыр мен, кичээлге ынчаалдыр боданын олура, бистиң багай школавыстың ханазын өттүр аът даваннарының дидирешкен даажын дыцнап каап, хенертен серт кылынган мен. Дааштың ындыг хенертен келгенин, аъттарның ынчаар дүрген караңадып органын бодаарга, олар бистиң школавысты чуура тепседип каар дээнзиг болган. Бис сувуравыс кичээнин, ыгыйгылап калгылаан бис.

— Чартыкпаңар, кичээлиңер кылыңар — деп, Дюйшен дүрген чугаалады.

Ынчалза-даа дораан эжик халырт дээн соонда, эргин кырында мээң чаавамны көрүп каан бис. Ол, ана, өжү хангансыг, чөңгээли-биле хүлүмзүрүп алган турда, Дюйшен эжикке чеде берди:

— Силер кандыг херектиг келдиңер?

— Сеңээ хамаарышпас херек-тир ийин. Бодумнуң уруумну ашакка бээйн дээш. Эй, өскүсней! — дээш, чаавам менче дап берип чорда, Дюйшен ону дуй турупту.

— Мында оореникчилер-дир, амдыызында ашакка баар кижиг чок! — деп, Дюйшен тап-билээ, шириин чугаалады.

— Оозун көргөй-ле бис. Эй, эрлер, доо өлөшкинни туткаш, үндүр соортүңер!

Чаавам аъттыг улустуң бирээзин холу-биле имнеп эккелди. Ол дээрге биеэги бир дилги кежи бөрттүг, кызыл арынныг кижиг болду. Ооң соондан холдарында улуг моңнар туткулаан база ийи кижиг аъттарындан дүжүн алды.

Бапкывыс турган черинден шимчеш-даа диведи.

— Сээң кадайларың эвес, өске уругларны сен билир сен бе, дөргүл-төрөл чок сойлук? Ыңай тур!

Оон кызыл арынныг кижиг Дюйшенче адыг ышкаш хереп келди.

— Силерниң бээр кирер эргеңер чок, бо болза школадыр! — деп, Дюйшен эргип чаактарындан так туттунмушаан, чугаалады.

— Чугааладым чоң! — деп, чаавам чажырткайнып-ла үндү. — Ол боду доо уруг-биле пагда-ла чорун турар деп. Өлөшкинни халаска көгүдүн алганы ол-дур!

— Сээң школаң меңээ хамаан бе! — деп алгырбышаан, кызыл арынныг кижиг кымчызы-биле карбаш диди.

Ынчалза-даа Дюйшен ону мурнапкан. Ооң иштинче күш-биле теңтерге, оозу алгырыпкан, барып дүштү. Ол аразында моңнар туткулаан демги ийи кижиг бапкының кырында-ла барды. Уруглар алгы-кыпкы-биле мени хоме ап келдилер. Кан кагарга, эжиивис чээргеннелин чаптай берген. Мен эдээмден халбактанган уругларны соортүшпаан, чогушкан улуска маңнай бердим.

— Бапкывысты салыңар! Соқпаңар! Бо-дур мен, мени алыңар, бапкывысты соқпаңар!

Дюйшен хая көрүнүп келди. Ооң иштинче боду ханга борашкан, хорадааны болган коргунчуу холчок болган. Черге чыткан манза сегирин алган, оозун чайып алгырды:

— Маңнажыңар, уруглар, аалче маңнажыңар! Дезе бер, Алтынай! — дээш, харлыгын калды.

Ооң холун сый шаапканнар. Оозун хөрөөнчө чыпшыр тутпушаан, Дюйшен аткаарлай берген, а демги кижилер, үскүлөшкөн бугалар дег, кышкыржып, камгаланыр харык чок башкыны хап-соп эгеледилер.

— Хак! Сок! Бажынче хак! Чыттыр шаавыт!

Ажынып хорадаан чаавам биле кызыл-арын ийилээ менче шурап-ла келгеннер. Олар мээң чажымны мойнумну долгандыр туткаш, дашкаар сөөртүп үнүпкеннер. Мен бар-ла шаам-биле ушта чүктээш, чүгле алгы-кышкыга көжүп калган уругларны болгаш хана чанында кызыл мыңгы апарган Дюйшенни көрүп каан мен.

— Башкы!

Ынчалза-даа Дюйшен меңээ чүннүң-биле-даа дузалап шыдавас болган. Араатаннарның эттеп сокканындан ол эзирик чүвө дег тендиңейнип, мүн-не кээп дүшпейн, халаңнаан бажын өөрү көдүрерин оралдашты. А демгилер ону кыр-кырынга соп-ла турдулар. Мени черге ужур каггаш, холдарымны хүлүп каан. Ол душта Дюйшен чердиве барып дүшкөн.

— Башкы!

Мээң аксымны дуй туткаш, эзерге үңгерипкен.

Кызыл арынның кижиге шагда-ла аъттаныпкан болган болгаш, мени холдары база хөрээ-биле эзерге чыпшыр басып алды. Дюйшенни эттеп турган ийи кижиге база аъттарын мунупкан, а чаавам кожалоштыр маңавышаан, мээң бажымче шапкылап-ла чор:

— Хыың ханды бе! Хыың ханды бе! Сен кулугурну шак ынчаптар боор, көрөм! Башкыңның база өлгөни ол...

Ынчалза-даа башкывыс өлбөөн болган. Хенертен артывыста кыпсынчыг кышкы дыңналды:

— Алты-на-а-ай!

Мен аътта артыла берген бажымны арай боорда көдүргөш, көрнү бердим. Дюйшен бистиң соовуста маңнап ор. Өлгүжө дээр эттедиң алган, хан-чин апарган боду холунда борбак даш тудуп алган маңнап олур. А ооң соондан бистиң бүгү клазывыс ыы-сыы, алгы-кышкы биле салып орган.

— Туруңар, араатаннар! Туруңар! Ону салыңар, салыңар! Алтынай! — деп, биске чедип ора алгырды.

Күчүдекчилер доктаай берди, демги ийи кижиге Дүйшөн-ни долгандыр дээр игледип турлар. Сынык холу шаптыктавазын дээш, чеңинден ызырып алган, Дүйшөн шыгааган, дажы-биле хакты, ынчалза-даа оозу дегбеди. Ынчан демги ийи кижиге моңнары-биле ийи катап каккаш, ону хоолбекче чыттыр шааптылар. Карактары карангылап келген болган, чүгле өөрүмнүң башкызынга маңнажын келген, коргун тура дүшкүлээнин эскерип калган мен.

Мени кайнаар, канчап эккелгенин билбес мен. Минини кээримге, огде чыдыр мен. Эртежик үнөр оожум шолзун сылдыстар ажык дүндүктен бакылап тур. Чоокта бир-ле черде хем даажы болган хой манаан дүнеки кадарчыларнын үнү дыңналды. Өже берген от чаңында шагзыргай, ыяш дазылы дег кадып алган, кырган херээжен олур. Оон арны довурак дег кара болду. Бир талаже көрүндүм. О, ол эрни көрүжүм-биле олүрүп каап шыдаар болган болзумза!

— Караңмай, доо уругну тургус — деп, кызыл-арын дужаады.

Кара кадай меңээ чедип келген, эрбенниг кадыг холу-биле эктимден шелишти.

— Коштанчыңны томаартып, ужурун чугаала. А хоржок болза, оон-биле чугаа кыска болур.

Кызыл-арын үнө берди. А кара кадай олурган черинден шимчеведе-даа, чаңгыс сос-даа этпеди. Оон үнү чок-даа бооп чадавас. Оон соок, хүл дег соолбургай карактары чүнү-даа илеретпейн көрүп орлар. Чажындан тура эттеди шаанга кирген ыттар чоруур боор. Кээргел чок кижилер оларны холунга таварышкан-на чүве-биле соккулап чорза-чорза, демги ыттар орта чоорту чаңчыгып калыр. Ынчалза-даа оларнын карактары хөлүйүп каар болган коргунчуу сүргей анаар. Мен кара кадайнын олүгленген карактарынче көрө бээримге, мээң бодум дириг эвес, а чевегде чыдар ышкан сагындырып келген. Бир эвес хемниң даажы эвес болза, орта бүзүрээринге белең чыткан мен. Суг саарыгларны куду шалырткайнып, шимээргеп бадып чыткан, ол хостуг-ла болгай...

Кара сагыштыг чаавам, кезээ назыда сеңээ каргыш-ла четсип! Мээң караам чажынга болган ханымга харып ол!

...Ол дүне иемден төрүттүнгө-ле он беш харлыг чорааш, херээжен кижиге апарган мен... Мен ол күштектиниң уругларындан бичии турган мен...

Үш дугаар дүне мен канчап-даа бол дургуннаар деп шийиттирлеп алдым. Орукка өлзе олгей мен, сүрүп чедедээ бергейлер-ле, ынчалза-даа башкым Дүйшөн ышкаш кылдыр сөөлгү тыныжымга чедир сокчур мен.

Караңгыда шимээн чокка үнөр черге чедер бергеш, эжикти суйбап коорумге, чеп аргамчы-биле так шарып каан болган. Үнзү-бүрү шидип тургаш баглаан чеп аргамчыны караңгыда чежер арга чок болган. Оон канчап-чооп союп үнөр эвин дилеп, огнун ханазын өрү көдүрерин оралдажып көргөн мен. Ынчалзажок канчаар-даа кызып кээримге, херек бүтпеди, огну данштыыртан база аргамчылар-биле черде өртөп каан болган.

Кандыг-бир чидиг чүве тыпкаш, эжикте аргамчыны кезеринден өске арга чок апарган. Долгандыр суйбагылааш, бичии ыяп өргөндөн башка чүнү-даа тыппаан мен. Бергедеп келгеш, мен оон-биле огнун ханазының адаан казып эгеледим. Мээң оом кордал чок чүве болбайн аап, ынчалза-даа ол үеде мен ону бодаваан мен. Бажымны чаңгыс-ла ужу-бажы билдинмес бодап орумнеп турган: моортан үнөр азы олур, чүгле кызыл-арынның тыныжып, каргыраан хаарынын дыңнаваза, чүгле борта турбаза, олур-даа болза, хостуг чорааш, тутчуп тургаш өлзе — кижиге баш билиндирбези!

Ийи дугаар кадайны кыргыстап токол дээр. О, ол сөстү таан-даа дыңнаар хоңнум чок! Кайы шагда кым ону бодап тышкан ирги? Бектелгелиг ийи дугаар кадай ышкаш сагып-сеткилин болгаш мага-бодун кулдандырган херээжен ышкаш баэк чүве кайдал? Аас-кежик чоктар, туруңар! Дорамчылаткан, кижиге деп адын казыткан, диригге каткан херээженнер, чевеглерден туруңар! Хинчектеткеннер, туруңар! Эрги шагың караңгы дүмбейи бузулзун! Ол салымны эрткен силерниң сөөлгүңер болур мен чугаалап тур мен!

Мындыг сөстөр чугаалаптар апаарымны мен ол дүне билбейн турган мен. Хана адаанда довуракты кылыктанып, хорадап казып орган мен. Ол чер даштыг болгаш,

кастынмас болган. Мен дыргактарым-биле каскаш, салааларымны ханзырадыр оя иткилеп алган мен. А өгнүң адаа-биле хол эртип турар кылдыр казып чорумда, чер чырып келген. Ыттар ээргилеп, кожавыста улустар туруп эгелээн. Кодан чылгы хемче дидиредир маңнажып эрти, чаа турган хойлар бышкыржып каап үнүп туру. Ооң соонда бир-ле кижиге өгө чедип келген, ооң даштындан базырып каап аргамчыларып чешкени, кидистерни соя берди. Ол — демги чүве ыттавас кара кадай болду.

Аал көжериңге белеткени бергени ол-дур. Эртен моон көжүп чоруткаш, баштай арт кырында чаа хонанка хонар, а оон соонда арт кырынче ырадыр чайлаглаар диккен чугааларны дүүн кулаам ужу-биле дыннаанымны орта сактып келген мен. Оортан дургуннаары усчок берге болгай, ынчангап сагыжым улам аартап келген.

Казып алган онгарымның чанындан безин ыравайн, ол-ла хевээр олурза-ла олурган мен. А мен чүнү, чүгө чажырар мен ынчаш... Хана адаанда черни казып каанын кара кадай канчаарга-даа көргөн-не болгай, ынчаарга ол чүнү-даа чугаалавайн, ыт чокка ажылдап чоруп турган. Ол черле ынчан чүү-даа чүве аңаа хамаан чок, амыдыралда кандыг-даа чүве ооң сагып-сеткилинге дегбес ышкаш кижиге болган. Ол оода аңаан-даа оттурбаан, дузалажып көр деп дилээринден-даа дидинмээн. Аңаа дээрге чоорганнар болган тоннар-биле базырттынып алган, адыг дег хаарыктап чыткан.

Өгнүң хамык кидистерин союп кааптарга, чүгле өпегер ыяжы арткан, ынчангап мен шаарап кажаада ышкаш оон иштинге олуро, хем ол чарымында ырак эвесте улустун шарыларда болган аъттарда чүдүрттүнүп турганын көрүп орган мен. Бир-ле черден үш аъттыг кижиге демги улуска келген, чүве айтырган ышкаш болган соонда, бисче углаңганын көрүп каан мен. Эгезинде мен оларны аалдар көжүрүп чоруур улус деп бодаан мен, а оон топтап көрүп ора, кайгай берген мен. Оларның бирээзи Дюйшен, а ийизи нагдаа борттерлиг, шинельдеринде кызыл петлицаларлыг улус болган.

Мен өлүг-диригнин аразында, алгырар-даа харык чок олур мен. Башкым дириг-дир дээш өөрүүрүм-даа кончуг,

ооң кадында бужартаттырган, будалган кижиле болгай мен дээш, сагымнын саргыры-даа холчок...

Дюйшен бажын шарааш, холун боскуп алган болган. Ол аъдындан дүже халыды. Эжикти буду-биле ушта тепкенш, огже кирип келгенш, кызыл-арыннын чоорганын ажыда шелишти.

— Тур! — деп коргунчуу кончуг алгырды.

Оозу бажын ковайткаш, караан чода туткулааш, Дюйшенче дап берип чыда, бодунче шыгаап келген хол бооларын көрүп каап, дораан-на олбейип калган. Дюйшен кызыл-арыннын моюндурдуундан сегирип алганш, силгип-кеш, ооң бажын бодунче сундуйтур шеле тыртышты.

— Сойлук боор бо! — деп, ол агарып калган эриннери-биле сымыранды. — Чогуур ораның тыпканың бо-дур ийин! Чоруп ор!

Кызыл-арын чопшүлү кончуг кылаштапты, ынчалза-даа Дюйшен база катан ооң экинден шелгенш, тулдур корбушаан, үзүктөлчөк үн-биле чугаалады:

— Сен ол уругну сиген ышкаш таптай басып, холга кирип алдым деп бодап бе?... Хей чүве, ам сээң үс төнгөн, а ооң үези эгелээн-дир ийин, а сээң аяң долган!

Кызыл-арыннын бодунга идиин кедирткенш, холдарын хүлээш, аътка мундуруп алган. Шагдааларнын бирээзи мурнунга чортуп, аътты чедин алды, оскези соондан чортуп ор. Мен Дюйшеннин аъдын мунун алырымга, ол кожа кылаштап орду.

Бис аалдан үнүн бар чорувуста, артывыста кижинин черликсиг, чииртим үнү үндү. Ол — бистиң соовустан маңнап орган кара кадай болду. Албыстыг-даа кижиле дег, ашаанга маңнай бергенш, дап-биле ооң дилги кежи бөргүп ушта шаапты.

— Мээң ханымны соруп чорааның дээш, олүрүкчү! — деп, кадай кыпсынчыг үн-биле алгырды. — Мени хилинчектеп чорааның дээш, олүрүкчү! Сени черле диригге салбас мен!

Ол кадай дөргөн чыл дургузунда бажын көдүрбейин чораан хевирлиг. А ол хамык чыылган чүвелер, сагыш-сеткилди хайныктырган чүүлдер ам чаза теп келбес ийикпе. Ооң өткүт-чидиг кышкызы кашпалдың хаяла-

рынга чаңгыланып турду. Ол бирде бир талазындан, бирде өске талазындан маңагылап кээп, корткаштың хоруп калган ашаанче инек-мыяа, даптар болгаш борбак довурактар дээш холга таварыткан-на чүвелерни октагылап, карганып чораан:

— Сээн будуң баскан черден оът-сиген үнмезин! Сээң карактарыңны кускуп казып чиир кылдыр олген соогуч шөлгө чытсын. Ам мону меңээ база катап көргүсөйүн көр, бурганым! Мээң караамдан ыра, араатан чүве, ыра, ыра, ыра! — деп алгыргылаап, кара кадай соксай дүшкөп, ыы-сызы-биле салып берди. Сактырымга, ол бодунуң бажының хадымырлаан дүгүнден дезин бар чыдар ышкап болган.

Чоокшулап келген кожалары ону сүрүп, аъттыг хапканнар. Коргунчуг дүш дүжээп ышкап, бажым ишти дийңей-нип-ле турган. Канчаар-даа харык чок, халайып калган чортуу орган мен. Дүйшөн аъттың дынындан четкөп, арай мурнап кылаштап орган. Шарыглыг бажым халайтышкан, ыыт чок кылаштап олурду.

Каргыштыг кашшалды эрткижевиске дыка-ла хой үе эрткен. Шагдаалар усчок ырап чоруй барган. Дүйшөн аътты доктааткан, харыксыраан карактары-биле менче бир-ле дугаар көрүп келген.

— Сени камгалап шыдавайн барганым ол-дур, Алтынай, өрпээп көр — диди, а ооң соонда мээң холумну алгаш, бодунуң чаагынга чыпшыр тудуп алды. — Ынчаарга сен мени өрпээп-даа кагзыңза, мен бодум бодумну кажан-даа өрпээвес мен...

Мен ыы-сыым-биле аъттың челиниң кырынга чыдыпкан мен. А Дүйшөн чанымда туруп алган, ыыт чок мээң бажым дүктерин суйбап, сагыш хандыр ыглап алырымны манап турган.

— Сокса че, Алтынай, чоруулу — деп адак соонда чугаалады. — Мээң чугаамны дыңна. Бурундаа хүн волюсть чордум. Сен хоорайже өөренип чоруур сен. Дыңнадың бе?

Арыг суглуг, даапкыр хемчигештиң эринге доктаай бергенивисте, Дүйшөн чугаалады:

— Аъдындан дүшкөп, чунуп ал, Алтынай. — Оон карманындан борбак саваң уштуп берди. — Ма, Алтынай,

камнава. А мен мынаар чоруй баргаш, аъдывыс оъткарып орайн, а сен идик-хевин ужулгаш, хемге эштип ал. Болган чүвениң шуптузун уттувут, ону кажан-даа сагынма. Эштип каавыт, Алтынай, чиигей бээр сен. Шиңбе?

Мен бажымны согап кылган мен. А Дюйшен хажыызынче чоруй баарга, идик-хевим ужулгаш, сугже оожум кириптим. Сугнуң дүвүнде ак, кок, ногаан, кызыл даштар костүн чыдыр. Ак-кок дүрген агым кажыктарга дээп, шуугаазыны-биле дагжай берди. Мен коъш адыш-биле сугну ускаш, хөрээмче кудунтум. Эчигейи кончуг суглар эъдимни куду токтуп турда, бодум-даа билбейн, сөөлгү хүннер иштинде эң-не баштай каттырыпкан мен. Каттырарга, экизин канчаар! Суг-биле катап-катап саартынгылааш, а ооң соонда агымның тереңинче халый-ла берген мен. Сугнуң агымы мени дораан-на сыык черже үндүр шаапкан. Ынчалза-даа мен тура халааш, даштыг, чашканнанып чыдар терең агымче база катап-ла шурап турган мен.

— Бо хүннерниң хамык хирин болгаш бужарын арылдырып корем, суг! Мени бодуң ыпкаш шак мындыг арыг кылып каап көр! — деп сымыранып, бодум безин билбейн, каттырып турган мен.

Кижилерниң истери оларга үнелиг, тураскаалдыг черлерге чүгө кезээ моңгези-биле чытпазыл? Бир эвес мен ынчаарда Дюйшен-биле кады дагдан бады келген оруувусту ам тып алзымза, черге чыдыпкаш, башкымның изин ошкаптар ийик мен. Меңээ ол кокпа орук дээрге бүгү-ле оруктарның оруу-дур. Амыдыралче, бодумга чаа бузурелче, чаа-чаа идегелдер болгаш чырыкче эеп келген ол оруум, ол кокпам, ол хүнүм йөрээттирер болзун! Ол хүнге четтирдим, ол үениң черинге четтирдим...

Биче-оол Ондар орузундан очулдурган.

Чылгычы Ондар

КАЗАХ ЧЕРНИҢ ХӨӨННЕРИ

Космонавт

Улуг-Ховунуң хоөннери чамдыкта кайгамчыктыг өскерлиичел. Эртең эрте чоон чүктен ак-куу оңнуг горизонт калбак-делгем ховунуң кыдыын дургаар астына бээр. Чоорту агарза-агарза, кызыл хаяа бүргелгеш, саргаргап улуг борбак бөмбүк — хүн алдынналып үнүп келир. Хиндиинде хин чок турган чайгы дээр хенертен өскерлип, баштай сырыннап, чоорту хат бөөлденип дүвүлөп, хөй-хөй эдир булуттар чыглып келгеш, дыдык-бузук, селбер кара-кара булуттар бооп, чаът-долузун кудун, динмиреп, көскенип-ле үнөр. Суггур чаъзын чаап, хадын хадып, шаанга кирип алгаш, оожурган, каттап база ак-көк дээри кылайып кээр.

Бо бүгүнү сактырга, аажызы баък аныяк кыс азы кадай-даа дег.

Чамдыкта каш хүннер дургузунда изип, кылаң дээр хиндиинде хир безин чок апаар. Ындыг хүннерде даштыгаар үнүп кылаштаары чүүден берге. Изиг халыын тынышты бачыдадып кээр. А кышкы үелерде хат-шуурган бөөлденип, дүвүлөп, чыварлап, кылаштаар арга чок кылдыр кижини девидедип кээр. Кижиниң арнын чүс-чүс чиңге шиш даштар-биле кадап турганзыг апаар, а хову-шөлдер бораңнааш, хөртүктөп, орук-чирикти чидир шаап кааптар. Чамдык ындыг хүннерде чорук чоруур машина-балгатты шагдаалар доктаадын, узун орук чоруурун шегледип каар. Чамдык черлерге шуурганнай бергенде,

орук дуглалы бээр. Харның кылыны ийи-үш метр бедик хөртүк апаар. Ындыг байдалга таварышкан кижилер бензинин төндүр өртөткөш, доңуп өлгөн таварылгалар чаңгыс эвес. Дээскиндир ыяш-даш бар эвес, ындыг-ла ыйнаан.

Тывага болза 40-50 градус соок турда ажырбас, кижиги шыдажып боор, а Казахстанның соңгу чүгүнгө 35 градус чедө бээрге-ле, бергедей бээр. Соок хат кижиниң чилчин үзүп болур. Школачыларны өөрөтпейн баар.

Бо бүгүнүң талазы-биле кижиги бүрүзү аңгы бодалдыг. Чамдык кижилер Байконур космос турлаанга шамнаар. Оон янзы-бүрү химиктиг, биолоктуг бүдүмөлдөр кээп, агаар-бойдушту үрөп турар деп чугаалажыр.

Космосче ээлчеглиг ужудуушкун болган соонда бир хонгаш шынап-ла агаар өскөрлөп, хат-чаъс кежээлеп, кара-кара булуттар диргелип кээр.

Тус черниң кижилери космосче ракета ужун үнөр деп баарга-ла:

— Элезинниг хат-шуурган, чаъс чаар боор — дээр.

Боттары бир янзы кеттинишкен боор. Кышкы үедө суг оларның чылыдыр кеттинишкенин кижиги эскерип каар.

Октаргайже ужун үнгөн шак ол ракеталарның тускай чөмгөрикчи чада контөнейлери мээң черим Тываның Бай-Тайганың Кара-Хөл девискээринге кээп дүжүп турарын дыңнаан мен.

Аажы-чаңы сыйбың, сеткил-хөөнү өскөрлиичел уруг дег Казах черге келген, чаныксап, чымчак хооннуг, уяранчыг чараш Тыва черим сактып шаг болдум. Ажыл-агый, даалган үүлө кончуг болгаш-ла, кижиги шыдажыр боор чорду. Чүү-даа чүвсеге кижиги чаңчыга бээр, чоорту өөрени бердим. Эш-өөр-даа эңдерилген.

Шаанда совет үеден эгелээш шагдаа ажылынга ажылдап чораан алыс боду татар сөөктүг Заринов Александр Михайлович деп эр-биле кады Карагандаже командировка чорупкан бис. Боду эрес-кайгал, шудургу эр деп билдим. Сеткил-сагыжы база ажык, хөөрем. Бодунуң амыдыралы-биле холбашкан дыка хөй солун чүүлдерни ол узун орукка

тоогүп чорду. Ындыг болза-даа, Заринов Кызыл Сылдыс орденин чүү дээш алганын тодаргай чугаалавады. Ында онза чажыт турган чадавас.

— Шак-ла мындыг дүвүлүг, шуурганнап турган үе чүве. Казахстанга шуурганнай бергенде, дыка айыылдыг. Ынчан чаа-ла шеригден келгенш, шагдаа черинге назы четпээн уруглар орээлиниң инспекторунга ажылдап эгелээн мен. Шагдаа эргем сержант. Шеригден база ындыг эргелиг келген мен. Ол кезжээ мени дежурныйлап үнөр кылдыр районнуң иштики херектер салбырының начальниги томуйлаан.

Дежурныйлаарга черле ындыг, бичии район төвү болган, кижиги бүрүзү бот-боттарын таныыр, ажыл соонда чанарынче далашпас. Янзы-бүрү ажыл-агый адырларының даргажыктары шагдаа чериниң чаны-биле эртип чыда, кире дүжөр. Чыннып алганш, улаштыр чанынтар ийикпе азы козерлеп, хөктүг чугаалар дыңнап шаг боорлар. Мээң дежурныйлап келген кезжээмде база-ла ашактар чыгып келгенш, бот-боттарын мегележип, солун чугаа чугаалажып, пат-ла турлар. Ынчан аныяк болганш, оларның аразында даа киришпейн, телефон кадарып ор мен.

Шуурган дыка дыңзып келген, бажыңнары ырак чамдык ашактар чанмайн, хондур ойнаар деп барган. Ынчанганш олар кадайларынче телефоннап кагдылар.

Хепертен телефон долган келди. Сегирип алдым:

— Алло, алло... Дыңналырының багайын... Кым сен...

— Катап долгавыт! — дээш, салып кагдым.

Метеостанция начальниги, үргүлчү ижилкен чоруур келдир Михайлович болду.

Телефон база катап кыңгырт дидир. Сегирип алдым.

— Алло... Мен, мен... Мих... Мих... Михайлович мен. Тур... Тур... Тур...

База катап салып кагдым.

— Кым-дыр? — деп, көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы биле орук чериниң автобаза начальниги айтырып, менче көрдүлөр.

— Ажырбас, кортпаңар. Милиция начальниги эвес-тир. Михайлович-ла-дыр. Ам база эзирик-даа ышканш...

База катап телефон кынгырай-дыр. Сегирип алдым.

— Адыр, даңзаң... телефоннуң салба, өлөшкин. Мында тускай харылзаа-биле долгап тур. Камгалал яамызы... Генерал-биле чугаалап дидир.

— Бо канчап бардың, Михайлыч?! Хөлүн эртир ижиштиң бе?! — дээш, дыңнап турарымга, телефонда тускай командалар үнүп тур.

— Кым сен? Районнуң милиция органы бе?

— Шак-ла ындыг.

— Кым сен?

— Заринов мен.

— Офицерлер бар бе?

— Чаңгыс-даа чок. Шунту бажыцнарында.

— А сен кым сен?

— Дежурный мен. Заринов мен.

Генерал хорадап, багай орус сөстөр-биле мени каш катап баък сөглээш:

— Чурум езугаар таптыг илетке! — дидир.

— Районнуң херектер килдизи, дежурный сержант Заринов! Милицияның назы четпээннер өрээлиниң инспектору кижиге мен! — дидим.

— Мындыг-дыр, оглум. Мени кичээнгейлиг дыңна. Силер бо черни эки билир силер бе?

— Ийе, эки билир мен!

— Ында хем бар ийикпе?

— Ийе, бар.

— Улуг электри шугуму кайдал?

— Суурнуң соңгу чүгүндө.

— Улуг тей бар бе?

— Улуг эвес бичии дөңгөлчик бар.

— Сен канчап билир сен? Мында, картада, тей деп каандыр.

— Мен бо чер чурттуг мен. Мында шунту үт бүрүзүн билир мен.

— Үт бүрүзүн дидир сен бе? Ха-ха-ха. Үт бүрүзүн билир... Эр-хей! Мындыг-дыр, оглум. Бис силерже танкылар, БТР-лер чорудупкан бис. Хөртүк улуг, удавас олар силерге булгап чеде бээр. Силерниң суурнуң соңгу чүгүндө... Мени дыңнап тур сен бе?

— Шак-ла ындыг!

— ... сонгу чүгүндө чээрби-үжөн километр черде спутник хонупкан. Борбак кызыл бөмбүк. Ында космонавт бар. Ону тыппайн тур бис. Ону дилээр бөлүктөн организаастап көр. Шупту шагдааларны дүвүрээзин медээзи-биле көдүрүңер. Дузалап, оглум. Ону тып алгап, ажыдып болбас. Өске улус олче чагдатпас.

— Дыңнадым, эп генерал!

Өрээлде орган ашактар менче шимээн чок көрүп алган орлар.

— Фамилияң кымыл?

— Заринов!

— Шимченин эгеле, оглум! — дээн, телефон тудазын салып кагды.

Улус манап, менче көрүп турлар.

— Космонавт суурдан 20-30 километрде хонупкан, ону тыппайн турар-дыр. Генерал дузалажыңар дидир. Трактор херек!

— К-700 бар-ла болгай.

— Че, ажылдат! Чоруулуңар, ашактар. Кайдазын мен билир мен — дидим.

— Шагдаа черин канчаар сен. Ээн кааптар эвес?

— Тракторуң ажылдат, мен шоочалап каайн.

Бир шак болганда улуг ак бижикиер-биле «ССР» деп каан кызыл бөмбүрүктү тып алдывыс. Иштинде кижин бар. Холун чайын турар чорду.

От ужудуп, дугуй өртедин турувуста, шериглер келген соонда, ону алгап барды.

Бодаарымга, ол Герман Титов хевирлиг.

— Оон канчалдың? — деп, Зариновтан сиңнигин айтырдым.

— Эртенинде начальниктен доңгулда алган мен. Оон бир хонганда генералдан шаңнал-мактал алдым. Биче лейтенант эрге берген. Ол шуурганның агаар-бойдус эвес болза, ындыг таварылга меңээ кайыын турар.

— Ол чүгө доңгулда алганың ол?

— Шагдаа черинге дежурныйлаар кылдыр анаа хамааты кижин арттырып каан дээн.

Агаар-бойдуста багай шинчи чок дээри шын хире.

Ак-Чевегде музей

Казахстаның Ахмола облазында Астана хоорайдан үжен хире километр черде Малиновка деп суур бар.

Ажыл-агый аайы-биле Кургалчино деп суурга четкеш, дедир Астанаже чоруу ора, ог-иптинге чугааладым:

— Бо Малиновка суурда «Алжир» деп мемориалдыг комплекс музей бар. Коор күзелиң бар бе?

— Ол «Алжир» деп кандаай музей чүвөл? Арабтар музейи чүве бе? — деп, кадай сонуургап айтырды.

— Чок. Маңаа улуг «Хову Гулагтың», «Казгулагтың» салбыры херээжен улус лагери турган дээр чораан. Ону мен база коруң көрбээн мен. Орус дыл кырынга «Ахмолинский лагерь жен изменников Родины» дээр чораан. Эге үжүктеринден хураангайлаарга, «Алжир» дээр.

Малиновка сууруң чанынга келген, лагерь турган черде «Алжир» деп музей-комплекске халдын кээримге, аныяк казах полицейжи оол, машиналар хой боорга, машиналарны тургузар шолче эрттирбейн тур. Бистиң машинаның дипломат кызыл дугаарын көрүң каап, дорт езулаап, эрттиришти. Машинавыс тургускап, көрүң эгелей бердивис. «Алжир» деп мемориалдыг комплексти Казахстаның Президентизинин тускай үндүрген доктаалы езугаар 2000 чылдың эгезинде музей-комилекс кылдыр тудар деп шийтирилээш, ону тудуп дооскан.

Иитизи-биле Казахстаның девискээринге «Хову лагери», «Балхаш Гулаг» дээн оске-даа хой-хой лагерлерге ийиттирген болган репрессияга таварышкан хой-хой кижилерни хоругдалга тудуп турган.

Лагерлерге шынап-ла чоннуң езулуг дайзыннары болган кем-херек үүлгедикчилери-биле кады, актыг черге нүгүлдеткеш, репрессияга таварышкан кижилер кайы көвей турган.

Ахмоланың (Ахмола дээрге тыва дылче очулдурарга, Ак-Чевег деп казахтар чугаалаар чораан) девискээринде Малиновка суурга херээжен улустуң бо лагерин 1938 чылда ажыткан. Херээжен улусту чүү-даа чок ээн ховуга эккеп октапкаш, демир сывырындак кажaa иштинге боттарыңар чурттаар барактардан тудуп алыңар деп

айтышкын берген. Хөөкүйлер ыяш-даш чок черге хыыргыыш кезип чыып тургап, дустуг малгап дой-биле ону холаап, саваң барактар тудуп турганнар. Одаар ыяш чок, база-ла хыыргыыш кескеш, ону кыжын одаар кылдыр кургадып белеткеп алып. Лагерни кадарып турар шериглерге, начальниктерниң өг-бүлө бүрүзүнге база хоругдаткан кадайлар одаар хыыргыышты кышка удур белеткеп берип турганнар. Ол черниң хөрзүнү дустуг ак малгап боорга ындыг ийикпе, Акмола деп адаан чадавас. Соңгу Казахстан дыка хаттыг чер чораан. Чайын суг ол кургай берген ак дустуг хорзунну хат хадыырга, ак доозуп анаар. Ынчангап Ак-Чевег дээн чадавас.

«Алжирге» ниитизи-биле он сес муң кижини эге чадазында чыып эккелген турган. Оларның иштинде чеди муң кижини бо лагерге бодунуң хуусаазын төндүр олуруп эрттирген. Артканнарын өске лагерлерге шийттирген чылдарының аайы-биле тарадыр октап турган дээрзин эскуржу уругдан билип алдывыс. Маңаа эккелген кижилерни үш ай болган-ла өскээр чорудуштар.

1936-1939 чылдарда репрессияга таварышкан «чоннуң дайзыннары» кижилерниң кадайларын, ажы-төлүн, доргүл-торелдерин тудуп хоругдаап, азы апаңар-биле ужуражылга баар силер деп мегелеп эккен, лагерге чорудуп турган. Оларның иштинде дыка хой ат-сураглыг кижилер бар. Ат-сураглыг балет артизи Плисецкаяның авазы ыраажы Лидия Русланова, Окуджаваның авазы болган Казахстанның ат-сураглыг чогаалчылары, партия-совет органнарның ажылдакчылары, Тухачевскийниң кадайы, Колчактың фронтуга кады чораан кадайы Темирова болган өскелер-даа. Олар шуглак-дөжек чок демир оруннар кырынга кургадып каан сиген азы хыыргыыш чадып алган, удуп турганнар.

«Алжирге» үш чүс чедир чаш уруглар, оолдар база турган. Оларны аваларындан чаргап, аңгы барактарга тудуп турган. Хүнде чээрби-үжен бичии уруглар олгүлөп каар. Бо бүгүнү шыдажып эрткен уруглар, оолдарны өске черлерде уруглар бажыңнарынче чоруткулаптар. Олар аваларынче бижээн чагааларынга «ат-сывыыс, фамилияларывысты өскертп каапкан» деп бижип турган факты-

ларны база кордүвүс. Ава-ачазындан ойталаар кылдыр тускай билдириипкиинчер база бижидип ап турган. Лагерьге янзы-бүрү мергежилдиг херээжен кижилер турган болган, чаш уругларга дузазын чедирип, эмчилеп, нянялап, хеп даарап, башкылап турганнар.

Чаш уругларны көргөш «Алжир» лагериниң начальниги безин карааның чажын төп, херектээн херээжен кижилерни оожуктуруп: «Ажырбас, удавас силерни хостаптар, бичии-ле шыдажынар» — деп аргалаар турган.

Лидия Русланованы ырлаар кижиги деп билир болган, ону кадарып турган шериглерге ырлап бээрин офицерлер дилээрге;

— Айлаң-Кушкаш клетка иштинге кажан-даа ырлавас. Хостуг-делгем агаарга үнс берген, ырлаар мен — дээш, ынаваан дээр.

Дайын үезинде шериглерге хеп даараар, мал-маган ажаар, тараа тарыыр, ногаа остүрер ажыл-ла хой. Бот-боттарынга дузалажып, деткижип, улуг хинчекти деңге үлежип, хой кижилер шыдажып эрткенинге «Алжир» деп лагерни кээп көргөш, бүзүредивис.

Мен-даа архив, музей документиленден ис чок читкен авамның ачазының документилен дилеп турган, дыка хой материалдарны көргөн болган, бо бүгүге чаңчыга-даа бердим ыйнаан. А мээң оом ишти, кады чораан улузум бо төөгүнү көргөш, ийи-үш хонук дектерилбедилер.

— Моон мурнунда бо бүгүнү бис херекке албайн чораандыр бис. Ам херек кырында бо бүгүнү көргөш, «Кандыг кончуг коргунчуг төөгүлүг чон боор бис, кандыг кончуг каржы үе-шаг, кижилер турган чүвөл — деп кайгап ханмас болдулар.

Музей соонда Астанаже чоруш ора, мындыг таварылганы сактып келдим. Бистиң тыва чурттуг «ОМОН»-нуң шагдаа оолдары чугаалаан чүвө.

Олар Чечен Республикага бир тыва аулга таварышкан. Элээн каш тывалар Тыва Арат Республика үезинде репрессияга таварышкан, Казахстанга херээн эрттирип тура чечен кыстар-биле таныжып алган, өг-бүлө туткан,

Тывазынче чанмайн, Чеченче кадайлары, ажы-төлү-биле коже берген, өзүн ковүдөп, аул апарган чурттап чоруур.

Бир эртен радиога тыва дыл кырынга быткыр чарлал болу берген. Бистин постувуска адрестээн хевирлиг. Чугаалан турар кижги бригада генералы Булатхан деп кижги болган. «Силернин тыва постуже бис халдавас бис, силер база аткылажышкышга киришпелер. Чаныңарда беш хире километр черде шериг кезээнче халдаар бис. Силер аңаа болчур болзуңарза, шоруңар, силерже база халдаар бис. Ынчангаш ыңай-бээр халышпаңар. Анаа олуруңар. Бо силернин, тываларның, дайыны эвес-тир. Бисти дыңнаар болзуңарза, Тываңарже чидириг чок чана бээр силер. Мени билип алганыңарга улуу-биле идегедим» дээш, чугаазын доозуп каан» деп, оолдарның бирээзи төөгүп орду.

— Оон канчалдыңар инчеп? — деп айтырдым.

— Канчаар боор... Олурдувус-ла.

Амыдыралга ындыг чүүлдер база турар. Арын-нүүр, шынчы чорук кижги бүрүзүнүң бодунга артып калыр.

Бо бүгү кижиниң сагыжыңга аңгы-аңгы чүүлдерни кирип кээр, янзы-бүрү бодалдарны төрүттүндүрүп, бодандыра бээр.

Сайгактар

Бо делегейде Кызыл деңгерде киир бижиттинген ховар дээн онзагай аңнарның бирээзи шаг шаанда Моолдун, Тываның девискээрлеринге база өзүн, ковүдөп чораан дээр. Бодум хуумда бо чараш аңны кино, телевидения чуруктардан көөрдөп башка, көрүп корбээн мен.

Шаанда ддйын үезинде Тока дарга чиик машиназынга пулемет быжыглан алган, Тес-Хем кожуунга сайгактар деп чараш аңнарны кыра боолап, машиналарга чүдүргөш, Самагалдай суурга эккеп, чонга үлөп турган дээр чораан. Тыва улус: «Аң оруу хан, хой оруу чаг» — дижир. Оон эккелгөш үлөп турган сайгактарының эъдин улус алыксавас, сестир болган дээр. Ону көргөн кижилерге ол чииртим коргунчуг болган чадавас. Ол эъдин Тока дарга, фронтуже чорудар дээш, тускай күрүне шыгжамырынче дужаап турган боор.

Ооң соонда Тестиң, Эрзинниң ховуларындан сайгактар дезип көжүп, Моолдуң куруг ховуларыныче чоруй баргаш, база-ла өзүп көвүдөп эгелээн.

Ол хөөкүйлерни Моол Арат Республикага турган СССР-ниң Чепсектиг Күштериниң 39 дугаар армиязының шериглери база аңнап, хорадып каан. Бо төөгүнү Моолга шериг хүлээлгезин эрттирип турган тыва оолдар чугаалаар чораан. Офицерлер эңдере кыра аткаш, оларны сояр кылдыр тыва солдаттарга дагзыл турган...

Казахстанга сайгактар дыка өзүп көвүдээн турган. Казахстанның чоон чүгүнгө тургаш сайгактар ис чок читкен. Чылдагааны чоон Казахстанда Семипалатинск чоогунга ядролуг чепсекти шенеп, чазылдырып турган полигондан дескен ийикпе азы ол частышкыннарның еразы-биле кырылган чадавас.

Амгы үедө Казахстанның мурнуу, барыын болгаш соңгу-барыын чүгүндө дыка хой сайгактар өзүп көвүдээн. Оларның ниити саны 81 муң хире. Ол 2009 чылдың түңүдүр. А 2000 чылда сайгактарның саны Казахстанның барыын девискээринге 1 млн. хире турган. 2010 чылда июнь айның эгезинде Казахстанның барыын талазында Жанлебек районга 12 муң хире кыс сайгактар билдинмес аарыгдан өлгөн.

Тоң чылдагааны настереллез деп халдавырлыг аарыг деп чарлаан. Бо талазы-биле Казахстанның чазак комиссиязы хыналданы чорудуп турар. Ындыг болза-даа, Казахстанның Чиңгине прокуратуразының төлээси Нурдаулет Суиндигов: «Сайгактарның хөйү-биле өлгениниң чылдагааны шериг полигонунуң өөредилге эрттиргени-биле холбаалыг» — деп чарлаан. Казахстанның девискээринде аренда керээзи езугаар туруп турар Россияның шериг полигоннарындан огулуг харыы алыры ындыг амыр эвес, шупту чүүлдү «шериг чажыды» деп сөс-биле базырып каан болур.

Төөгүнү коптарып коор болза, Россияның (СССР-ниң) Казахстанда шериг полигоннарын эрткен чүс чылдың ортан үезинден эгелеп, тодаргайлаарга, 1946 чылдан эгелээш тургузуп эгелээн. Кремльдин партийжи удуртукчулары Казахстанның чонундан ээлчеглиг бомбаны

чазылдырарын айтырар хамаанчок, оларга сагындырып, чарлавас-даа турган. Хоорай, суурлар чоогунга кылган шенелделерниң чонга, дириг амытаннарга кандыг салдарлыг болуру оларга хамаан чок. Оон бээр хөй-хөй чылдар эрткен. Казахстан аңгы күрүне апарган соонда, оон ховуларында турар шериг полигоннарны хаарын чедиш алган. Ындыг болзажок Байконурдан ракеталар октаргайже ам-даа ушнушаан. Оларның аразында америк, россия, француз, казах спутниктер база бар.

Оон аңгыда Казахстанның Семипалатинск чоогунга ядролуг чепсек шенеп турган хагдырган шериг полигонундан аңгыда Россияның күрүнениң «Сары-шаган» деп шенелде полигону Актюбинск, Жамбыл, Караганда, Кызыл-орда областарының девискээрлерин ээлеп турар. Оон ниити шөлү 80 муң дөрбелчин километр. Ол полигонну 1956 чылда ажыткан. Оон шенелдезиниң кол уг-шии агаардан халдаашкынга удур камгалал, ракета-биле халдап келгенде аңаа удур камгаланырының шенелделерин кылыр, баллистиктиг ракетага удур демисежириниң полигону болган.

Оон аңгыда 11 дугаар «Эмба» деп база-полигон шенелде хандырылгазының ажылын боттандырып турган. Ол Актюбинск облазының девискээринге эртем-шинчилел ажылындан аңгыда агаардан халдаашкынга удур туржур шериглерниң чаа чижек хевирлерин шенээр чер болган.

Барыын Казахстан облазында 20 аңгы тускай шенелде станциялары болган хыналда чорудар ийи турлаг бар. Ол кезектер шериг чепсектиң чаа хевирлерин шенеп ужударының талазы-биле тускай харысаалгалыг турган.

50 чыл хире шенелде эрттирип турар «Капустин Яр» деп бо полигон 1.465 млн гектар черни Бокеевдинск, Жангалин районнарда ээлеп турар.

Ракета болган ядролуг чепсекти шенеп эгелээн үеден бээр алырга, «Капустин Яр», «Азгир» деп ол полигоннарның «ажылының» соонда Барыын-Казахстан облазының девискээринде чурттакчы чоннуң кадыының байдалы ындыг эки эвес болуп турар деп Казахстанның парлалга албанының чепсектери чаңгыс эвес удаа сагындырып келген.

Ракета чепсээ шенээр «Капустин Яр» деп шериг полигон 1946 чылда тургустунган. 1947 чылдан эгелеп ол полигонга совет баллистиктиг ракеталарны, континентилер аразынга ужар «Буря» деп чалгынныг ракеталарны адын үндүрүп эгелээн 1950-60 чылдарда ол полигонга ажык чер кырынга ядролуг чепсектиң 11 чазылдырышыкынын шенээн. Ол чазылган бомбаларның ниити санын алырга, Хиросима хоорайже американнарның октапкан бомбаларынга деңнээрге, 65 катап хой күчүлүг болган. Бапкарылгалыг 24 ракеталарны чазылдырган, шериг техниканың 177 чаа хевирлерин шенээн, 619 РСД-10 деп ракеталарны чазылдырып орнукшуткан.

Ооң соонда чаа төрүттүнген чаш уругларның өлүп хораары, область деңнелинге алырга, 1,5 катап көвүдээн. Чүс муң кижиге онааштыр чаш болгаш элээди назылыг уругларның өлүп хораары 8638 кижиге бооп турар. Эмнеттинмес янзы-бүрү ыжыктар, оюлганнардан аарып турарларның саны өзүп көвүдээн.

Бо аарыглардан аараан кижиге бүрүзүнге социал деткимче кылдыр 3 муң тенге көрдүнгөн. Ону орус акшаже шилчидерге, бир айда 570 рубль болуп турар-дыр.

А ам сайгактарга катап эглип кээлицер. Бо ховар дириг амытаннарның хойу-биле кырлып турарының чылдагааны мында эвеспе?

Радиоэкология талазы-биле хыналда чорутканының соонда Барыын-Казахстан облазының мурнуу девискээрлери радионулиз дээр хоралыг бүдүмелдер-биле «аараан», ол черниц хорзуну болгаш үнүштеринге багай салдарлыг апарган. Полигон-биле кызыгаарлашкан черлерниц дамырак сугларын ажыглаар аргажок болуп, коргулчун, никель, марганец болгаш кобальт деп химиктиг бүдүмелдер-биле холужуп, хирленген бооп турар. Комиссияның 1994-1995 чылдарда хыналдаларындан алырга, бо черлерге 170 муң хойлар, 7 муң баын мыйыстыг бода мал, 3 муң чылгы мал өлгөн. Ол девискээрге он чыл дургузунда чаңгыс-даа ужар куш, өрге-күске төрүттүнмээн. Муң-муң сайгактар чаш ажы-төлү биле анаа-ла өлүп турганын төп телевидениеге көрдүвүс.

Ооң чылдагаанын чамдык чурттакчы чон ол чоок-кавыга май айның төнчүзүндө ак-көк туман эртениң-не тыптып турганы-биле 2010 чылда херечилеп үндүргөн. Бо бүгү чүнүң салдарыл? Ону ам-даа тодарадып чадап турар.

Семипалатинск

Мен Казахстанга ССРЭ үезинде үп катап чораан мен. Бир дугаар Алма-Ата хоорайга (Ынчан Казах ССР-ниң найысылалы) кызыгаар шериглерииниң дээди училищезинге курсапт чордум. Ооң соонда Фергана лыынаазы бар чыда, демир-орук-биле эрткен мен. Соолүндө «Азияның үнү» — «Азия Дулусы» деп хөгжүм конкурузунга Тывадан ыраажылар экеп чораан мен.

А ССРЭ дүшкөн соонда 1992 чылдың чазынында, Делегейниң тюрк дылдыг чурттарының культура министр-лерииниң човүлелиниң тургузукчу хуралы болуп турда, четтим. Аңаа «Тюрксой» деп политикаже киришпес бүгү делегей чергелиг организацияны тургустувус.

1996 чылда Алма-Атага «Тюрксойнуң» хуралынга киржиң баргаш, Нурсултан Назарбаевке культура министрлери ужурашкан бис. Ынчан Казахстанның культура министри Дюсен Косенков турган, а ам ол Турцияда, «Тюрксойнуң» Чингине директору. 2001 чылда Тываның Чазааның даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы бооп ажылдап турумда, эрте-бурун Самарканд хоорайның 1500 чыл оюн демдеглээр байырлалче чалалга келген. Ол байырлалга мен хөөмейжи Ондар Коңгар-оол-биле кады четтим.

Ынчан дүптеки шайлалгаже тускай чалаткан аалчы-лар чыгы бергенде, мен озалдап чеде берген мен. Аал-чылар шунту олурупкан, омаап, серээлер кыңгырт туруп турда кирип келдим. Улустуң караа менде...

Назарбаев Президент тура халааш, мени уткааш, холумдан мендилешкен:

— Бээр олур, эрттиңер. Сээң арныңны дыка көргөн-дир мен. Каяа душканывысты сагынмайн тур мен — дидир.

— Алма-Атага силерниң музейиңер, Казахстанның бирги Президентизиниң музейиңге бисти хүлээн алган болгай силер...

Эпчөксунарым-даа кончуг.

Элээн каш чылдар эрткенде Россиянын Күрүне Думазынга денутаттап тургаш, Казахстаннын парламент сонгулдаарынга хайгааракчы бооп чордум. 2007 чылдың августта Астанага болган Бүгү-делегей чергелиг «Хамааты сагып-сеткилдин чоптүг чоруу» шуулганга Иосиф Кобзон, Генрих Боровик суглар-биле кириштивис.

Ынчан бисти, Россиянын делегациязы он ажыг кижини, Нурсултан Назарбаев тускай өрээлге пайлаткан чүве. Мени дапка көдүрзүн деп дилээрге, Нурсултан Абишович-биле душкан үелеримни сагындырып, Казахстан болгаш казах чон дугайында чугаалаап, кажар тыва кижиде дугайында анекдот-биле йорээлимни доостум. Кобзон биле Назарбаев хөлчөк каттырыштылар.

Ам Казахстанга ажылдап келгеш, казах чернин дугайында моон мурнунда меңээ билдинмейн турган чаа арыннары бодумга ажыттым.

Бежен чылдарнын төнчүзүнде ийикпе азы ортан үезинде чоор бе, барыын кожуунарга кезээ кадайлар инек саап турда, шала имиртинген олурда хенертен чер сирлеп дээн. Оон соонда бичии үе эрткенде барыын даглар кырынга кончуг улуг чырык кызыл херел көстүп келген. Алтай крайнын уунда даглар бажы хан кызыл. Дыка үр болганда ол чоорту өже берген.

Улуг улус коргун:

— Ам база дайын эгелээн чадавас — деп чугаалажып турган дээр.

Бо чугааны мен кат-иёмден дыңнаан мен. Ол дээрезинде ону шоолуг херекке албаан мен. Аныяк турган болгаш, ядролуг чепсектин шенелдези ыйнаан деп бодаан-даа, ону кичээнгейден үндүрүпкен мен.

Бо хүннерде Семипалатинск полигонунун дугайында казах парлалга органнынын бижээн чүүлүн номчаап, ону хандыр анализтеп көргөш, мону бижип эгеледим. Ол төөгүгө азы ону билбес кижилерге немелде билиг, сонuurганчыг чүүл-даа болур чадавас.

Ядролуг чепсек шенеп турган Семипалатинск чоогунда полигонну Президент Назарбаевтин шенелдези езугаар хаап, аңаа ядролуг чепсек шенээрин шуут соксаткан.

Бо хүннeрдe ол полигон эртем ажылдакчылары билe ону кадарар тускай бөлүктүн хайгааралында. Ону долгандыр кадарын, ынаар кижилер киирер хамаанчок, малмаган кадарарын безин чөпшээрeвeс. Ындыг болзажок чамдык кажар, оптуг кижилер ол полигоннун эт-херекселдерин, харылзааның чeс демирлерин оорлап, дериг-херекселдерни үнтeп садын турары билдингир.

Чамдык кижилер ол девискээрни көдээ ажыл-агый черлерингe аң, документиленни эдe хоойлужудуп, аңаа тараа, ногаа аймаан тарыыр, хой кадарар одарлар кылырынчe эргe-чагыргаларны чыгап турар таварылгалар бар. Дириг кижилергe ооң кандыг багай салдарлыг болурун чедир угаавайн турары хомуданчыг.

Ольга ДАМЧАЙ

ЧУРТТАЛГАНЫН ЫРААЖЫЗЫ

Ыраккы 1973 чылдың күзүнүндө Кызылдың Күрүнениң башкы институтунуң филология факультетинин 3-кү курузунуң студентилери, ынчангы деканывыс Март-оол Кима Биче-ооловнаның сүмези-биле, хүндүлүг чогаалчывыс Степан Агбанович Сарыг-оол-биле ужуражылга кезээни белеткей бердивис. Дужувуста уран чүүл училищезинин башкызы Ооржак Кара-Кат Очур-ооловичиден белеткелге дуза дилеп чедө бээривиске, эң эки өөреникчизи Григорий Базырга биске дузалажырын дагзып кагды.

Григорий Базырынң удуртулгазы-биле Степан Сарыг - оолдуң сөстөринге бижиттинген ырларны өөренип алды-выс. Ылаңгыя «Чечен биле Белекмаа» деп операдан Белекмааның ариязын Сарыглар Зоя эживистинң күүсөткени чедимчелиг.

Григорий Базыр бодунуң чаа ырын программаже киирерин диледи. Эштеривис ол ырыны база өөрени шаап алганнар.

Чогаалчы-биле ужуражылга дыка-ла солун эрткен. Биске дузалашкан чаа өңнүүвүстүң бодунуң чогааткан ырын эштеривис бараалгадырга, тыва дыл болган чогаал кабинетинин лаборантызы элдек-эвилең чаңныг угбавыс Зоя Алдын-ооловна Намзырай Григорийге четтиргенин илереткеш, ооң холун тудуп кагды. Ырының сөзүнүң автору ол болган. Ырының ийи авторлары ол кезээ таныштылар. Солун номчуп олурган, ында парлаттырган шүлүктү

сонуургай бергенин, чайгаар-ла аялга сеткилинге кирип келгенин Григорий Базыр чугаалады.

Найыралывыстың эгези ол болган.

Айлар, чылдар ужар куш дег шуужун эрткен. Аныяк-чаш чалыгы назын уйгу-дүн-даа сагындырар. Ажыл, амыдырал шуудаан, ажы-тол-даа өскөн. 90 чылдарда Бии-Хемниц чагырга черинге ажылдап турган мен. Ол үеде Григорий Базыр бистиң кожуунунуң Шивилиг пиколазынга ыры башкылап турган. Ол-ла суурга филология факульте-диниң «айлан-кужу» чораан. Оңлар Кувискаал дунмавыс библиотека эргелекчилеп турган. Зоя Алдын-ооловна Кызылдың ном үндүрер черинде ажылдап турарын черле билир мен. Үргүлчү ужуражып, хөөрежип чоруур улус бис. Херээжен шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажылы-биле чоңу таныштырып, Григорийниң-даа, Кувискаалдың-даа сүлдезин бедидер-дир деп сорулга салып алгаш, баштай Шивилиг суурга, ооң соонда Хадынга, Өөкке, Ээрбекке солун ужуражылгалар эрттирдивис. Зоя Алдын-ооловна бодунуң шүлүктөрүн чоңга бараалгадып, амыдырал дугайында бодаалдарын чугаалап, бодуун бүдүжү-биле, уран-чечени-биле чоңуң кичээнгеийин хаара тудун аар сорунзалыг кижин болду. Ооң сөстөринге бижээ ырларны Григорий Базырның үделгези-биле Кувискаал кайгамчык тааланчыг үнү-биле күүседирге, чыылган чоп магадап ханмас.

Чедииншкинге чалгынналгаш, мырыңай Бии-Хемниц эң ырак булуңу Хүтке чедерин шииттирлеп алдывыс. Биске мээң бүгү назынымда эдержиң чоруур эжим Кызылдың ном үндүрер чериниң редактору Чамьян Валентина Шагдыровна каттыжа берди. Ол Зоя Алдын-ооловнаның болгаш өске-даа авторларның чаа номварын чоңга суртаалдап, тарадың чорду.

Хүтке чоокшулап чорувуста, орукту кежилдир эликтер маңнажып эртерге, Зоя Алдын-ооловна магадап-даа ханмас, дораан-на хемнерин, шүлүк чогаадың эгеледи. Чайгы ужуражылгалар үезинде-ле эскергеним, бойдуска мырыңай-ла чүдүүр кижин. Арга-арыгның агаарын, ак-көк дээрни, мөңгүн суу дег арыг хемнерин, бедик дагларны мага-бодунче сиңирип ап чоруур ышкан болду.

Бии-Хемниң алдын күзү магалыг-ла. А ырак-узак Хүт тайга черде турар болган, тоол ораны сагындырар. Чону хүндүлээчел, чечен сөске, ыры-поорга сонургалдыг. Зоя Алдын-ооловнаның Бии-Хем дугайында чаа шүлүктерин, Хүт дугайында экспромт шүлүүн улуг көдүрлүүшкүн-биле чон хүлээп алды. Ылангыя, улуг назылыглар Алчы Очур, Дозур-оол Алдын-Кыс олар катан-катан ырлаарын күүседикчилерден дилеп, Григорий Базырниң «Шончалайын», «Хойжу сугга барыксаар мен», Солаан Базыр-оолдуң «Күскү сесерликке», «Арыкчыган», «Дамырак», «Күскү теректер», «Чанып келир куштарым» дээп оон-даа хөй ырларны кады ырлажып, аалчыларны орайга чедир салбайн турдулар.

Хүтке хүндүлөдип хонган, эртенинде көдээ совет даргазы Анайбан Елизавета Маадыевнаның удуртулгазы - биле каттан чорунтувус. Үр-даа болбаанда бышкан киш-кулаа саваларывыс долган. Кызылче самолетка ужунтувус. Зоя Алдын-ооловнаның могавас-шылавас сергек чаңын магадавас арга чок.

1985-1987 чылдарда Новосибирск хоорайның партия-ның дээди школазының дыңнакчыларының ынак ыры «Чанып келир куштарым». Тыва кижии чаныган болгай. Аал-оранывыс сагынган хөңнүвүс чазаар ырывыс ол турган. Оон автору сагып-сеткил талазы-биле чоок угбам Зоя Алдын-ооловна боорга, чоргаарланып чордум. Оон шүлүктериниң чыныдыларын кезээде ап чоруур турдум.

Кижиниң ыдыктары — төрөөн чери, чону, дылы, чаңчыл-дары, ажы-толү шүлүкчүнүн салым-чаяанының, бедик сүлдезиниң ачызы-биле чүрээнден куттулган өөрүшкүнүн ыры боон чонунга арткан. Ону бодуун тыва херэежен кижии лириктиг хооннуг салым-чаяаны-биле угаап билип, илередин шыдаан.

Зоя Алдын-ооловна-биле өөреникчилеримни ужураштырар деп бодан чораан планым бүтпээн. Эштерим Григорий-даа, Кувискаал-даа, угбавыс Зоя Алдын-ооловна-даа бо орандан чоруй барганнар.

Чырык черге монге чурттаар салым чокта,
Менээ душпайн чоруй бардың.
Хомуланчыын.

Хүн херели дег чырык чурттап чораан кижинин
дугайында сактышкын база чырык болур. Ол бир-ле
сылдыстан бисти карактап чор боор деп бүзүрээр мен.

Туран, 09. 2010 .

Зоя НАМЗЫРАЙ

Кодан-майыы

Чүрөктөрүн чүмнөп турар
Сүстүмө чүг манган ак хар,
Орук дургаар кодан-майыы
Олчавыс бооп дүжүн туру.

Четтинипкен Чеди-Хаан дег,
Сеткиливис чаңгыс болгаш,
Ажыл-эртем чүткүлүвүс
Амыдырал кежи болган.

Чырыткылаан сылдыстарзыг
Шырай-арның таан-даа чараш,
Хүн дег чазык бүдүжүңгө
Күжүм, соруум чалгынналыр.

Ээргиниптелген кодан-майыы
Эзиннелин бадын турзун,
Салым-хуувус белээн өргээн
Чагган хары саарлып турзун!

Ачам үнү

Аът баптыг бызаанчының хылын дөзөөн
Ачам үнү таан чоргаар, сыынны дег,
Аяар топтуг арыг монгун саарылган дег,
Амыранчыг куттулун кээр аялгалыг.

Ачам үнү Ада-чуртун йөрээгенде,
Арга-арыг, аржаан, хемнер чуруттунуп,

Харлыг сыннар бедик экти чавызап кээр,
Калбак ховаа кадат малын чалаан ышкаш.

Тараа чалгаан хову, шөлдү ырлай бээрге,
Даглар эдээ Улуг-Хову көстүп келир,
Алдын танды эртине-байлаа, аңы-кужу
Ажык шөлгө үнүп келген ышкаш анаар.

Арга-арыг, даглыг хемни дыцнап өскөн
Амыранчыг, чоргааранчыг ачам үнү
Хостуг-шөлзөн чуртталганың аялгазы,
Хорагайлаан сеткиливис коңгазы сен.

22.08 1992 ч.

Оглум

Амгы шагның магалыыңга
Амырааның демдээ-даа дег,
Туңда божан чассыг оглум,
Турун, чүгкүн, давын ор сен.

Шыдал-билиин четчин келир,
Сылдыстарны эргээн кээр сен.
Орлан караң олче көрүн,
Ону оптаң орган дег-дир.

Аван, ачаң аныак бол,
Аксың-кежиин магадаар-дыр.
Чаа чырык эртемнерниң
Чажыттарың ажыдар сен.

1959 ч.

ЧОГААЛЧЫЛАР КАЛЕНДАРЫ

КӨК-ООЛ ЧАМЫЯН — 80 (1931–2004)

Ат-сураглыг прозачы, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, республиканың школаларының хоочун башкызы Көк-оол Топусевич Чамыян 1931 чылдың февраль 5-те Тес-Хем кожууннун Орукку-Шынаа деп черге төрүттүнгөн.

Араттарның бичии ажы-толүн номчуурунга болгаш бижииринге ооредип турган чайлаг школазының эге клазың, Самагалдай чеди чыл школазың, Кызылда башкы училищезин, Күрүнениң башкы институтунун төөгү болгаш дыл факультетин дооскан. Бүгү назынын башкы ажылы-биле харылзаштыргаш, Самагалдай, Белдир-Арыг, Ү-Шынаа, Ак-Эрик, Туранның дугаары ийи, Черби, Кара-Хаак школаларынга башкылап ажылдап чораан.

Ооң чогаалдары эрткен чүс чылдың бежен чылдарының эгезинде солун-сеткүүлдерге парлаттынып эгелээн. Баштайгы ному «Чаңгыс аалдың кижилери» 1974 чылда чырыкче үнгөн. Ооң соонда «Кыштагда чырык» (1977 ч), «Ханы дазыл» (1981 ч), «Часкы хооннер» (1984 ч), «Моңгун оттук» (1989 ч), «Кыштагда чырык» (1988 ч), «Хаяа» (2001 ч) дээп өске-даа чогаалдарны бижээн. Чогаалчы кодээ школаларга ажылдап чораан болгаш, ооң чогаалдарының маадырлары кодээниң ажыл-ишчилери, оореникчилер биле башкылар, оларның барык шуптузу эки мозү-шынарлыг.

Чогаалчының сагыш-сеткилиниң чырыы «Шөлээ ойүнде» деп чечен чугаазынга төрээн чери Тестин агаар-бойдузун чечен сөс-биле чураанындан көскү.

«...Хүн Успа хөлдүн кырын күзүнгүлөй аарак, кызыл херели-биле эдир булуттарны будувушаан, барыын сыннар сиртинге олуруп бар чораан. Тестин делгем арыныда кежээки одар тепкен кушкаштарның шимээни хөгжүм-не. Чадаң шырыштарда оңган бүрүлөр ам-даа дүшкөлек. Ында ээремчигей дузаа кылайың, чийк салгынга хөлбөңейндир эстеп турган...»

ЧКАЛОВ МАНДЫЫЧЫ -- 65
(1946–2009)

Тываның Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү шүлүкчү Чкалов Сааяевич Мандыычы 1946 чылдың февраль 15-те Моңгун-Тайганың Каргыга төрүттүнгөн.

Мугур-Аксының сес чыл, Кызылдың дугаары ийи школаларга өөрөнгөн. Ажылчын базымнарын «Тыва даг дүгү» комбинаттың тудуундан эгелээн. Мугур-Аксыга тудуг мастерлен, «Тыва кобалът» комбинатка чер өрүм-некчизи бооп ажылдап турган. Ажыл-ишчи дуржулгазы, чогаадыкчы сундузу ону журналистин кокпазынче эдертип киирин кээрге, «Асбест дээш», «Хемчиктин сылдызы», «Улуг-Хем», «Тываның аныяктары» солуннарга корреспондентилеп, килдис эргелекчилеп чораан. Ооң баштайгы шүлүктери республика солуннарынга, Тываның чогаалчыларының «Улуг-Хем» сеткүүлге 1970 чылда парлаттыгган. Шүлүктеринин «Мээң Тывам эргизинче» деп баштайгы чыындызы 1990 чылда чырыкче үнгөн.

Чкалов Мандыычының шүлүктери маадырларының сагыш-сеткилинин нарыны, оларның бодалдарының ханызы-биле сонурганчыг.

Күзелдерин бүтпейн барза, хомудава,
Хүлүмзүрээш, караң чажын аптап каавыт.
Күскү дээрже көөрүңге, бүргөг болза,
Хүннүң часкы херелдерин сакты каавыт.

ВИКТОР КӨК-ООЛ–105
(1906–1980)

Тываның тоогүзүндө эң салым-чаяанның кижилеринин, тыва литератураның үндөзикчилеринин бирээзи —

драматург, артист, композитор Виктор Шогжапович Көк-оол. Ооң оңун читпес ачы-хавыязының, ат-алдарының дугайында чугаалаар дизе, Көк-оол Виктор аттыг республиканың хөгжүм-шии театрын, «Хайыраан бот» деп шиини сагындырып каарга-ла четчир.

Виктор Көк-оол Танды Тываның Өвүр Торгалыынгга 1906 чылдың март 1-де төрүттүнгөн. Үжүк-бижикке боду өөрөнгөн, Совет Эвилелиниң эң шылгараңгай дээн дээди өөрөдилге черлери Чоон чүк улустарының Коммунистиг университетин, Күрүнениң А.Луначарский аттыг театр уран чүүл институтун дооскан. Тываның хөгжүм-шии театр студиязының башкызы, директору, режиссеру, артизи бооп ажылдап чораан. «Чутту утцаалыңар», «Чалым-Хая» деп баштайгы шиилери 1935 чылда сценага тургустунган. Виктор Көк-оолдуң «Маны-Кара», «Самбажык» дээш өскөдөө шиилериниң аразындан чоңуң кончуг ынак шиизи — «Хайыраан бот». Бо шии амга чедир сценадан дүшпөзөн.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Виктор Көк-оол кончуг чечен-мерген, тыва улустуң сөс-домаан дыка эки билир шии чогаалчызы чораан. Ону, «Хайыраан бот» деп шииде Караның монологун дыңнааш, чоң магадаар.

«...Мээң өскөн төрөөн чуртумнуң магалыг кызыл дыды! Сени мен база утпас мен, дедир чедип кээр мен! Эх! Сен боорумгай, сен мээң орнумга маңаа борта турган болзунца, мен сээң орнунга черден үнүп келген, дазыл-дамырлыг апарган болзумза. Хостуунуңу, чоргаарыңны, мен сен ышкап болган болзумза, дазыл-дамырыңның хойун, магалыңны! Чоргаарыңны! Чойган дег сынныңның чаражын! Өкпө-чүрээм ишти сыңышпастаан, дүдүсектег кара булуттар дег, човулаң хилинчээмни сеңээ чугаалап берген болзумза! Чок! Мен база сен ышкап хой дазыл-дамырлыг болур мен. Чойган дег сыным база хөндүрлү бээр. Мээң өскөн төрөөн чуртумнуң магалыг чаагай кызыл дыды!...»

ЭДУАРД ДОНГАК-70 (1941–2008)

Россияның Чогаалчылар эвилелинин кезигүүнү, «Михаил Шоловтуң 100 чыл ою» хөрек демдээниң эдилекчизи прозачы Эдуард Люндупович Донгак Өвүрүң Дус-Дагга 1941 чылдың март 1-де төрүттүнгөн.

Торгалыг ортумак школазын, Кызылды башкы училищезин дооскан. Башкылап, «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарга корреспондентилеп, республиканың телерадиокомпаниязынга журналистеп, Тываның ном үндүрер черинге редакторлап, Тываның Чогаалчылар эвилелинин баштаар черинге харысалгалыг секретарьлап ажылдап чораан.

1960-70 чылдарның ортан үезинде чогаалдарын республика солуннарынга, Тываның чогаалчыларының «Улуг-Хем» сеткүүлүнге парладып эгелээн. «Талыгырда чаңгы», «Чадаг-Аңчының чугаалары», «Эрги хо-наштар», «Сыын чады», «Бүрөн ховузунуң чажыды», «Кулузун-Шынаа-зы чурттуг оолдар», «Кежик-кыс» дээш өске-даа номнарның автору. Тыва улустуң төөгүзүнүң, бодунуң чурттап чораан үезинин, ыңчан болуп турган болууш-куннарның дугайында чогаалдарны ол бижип каан. Эдуард Донгактың бижээн чогаалдары сюжеттеринин чидии, маадырларының окур-хевирлеринин нарыны, оларның аразында харылзааларның удурланышкаа-биле номчукчуларның сонургалын боттарыңче хаара тырта бээр.

Чогаалчының ал-бодунуң чугаалаарының-даа, чогаалдар бижииринин-даа сос-домаа бир янзы кижичораан. Оң бичии уругларга бижээни «Кулузун-Шынаа-зы чурттуг оолдар» деп номунда «Тоолзуг оран» деп чечен чугаазындан чер-чуртувустуң агаар-бойдузун чүү хире онзагай чарап кылдыр бижип каанын номчуп көрээлиңер.

«Дээрдиве дүндүүштелин үнө бээр дээш маргышкан чүвө дег, сүвүр баштыг бедиктер-ле долу. Ак-Бедик, Кара-Бедик, Хайыракан. Чала даг-ларының баштары оңгаар-дескээр харанып, кайы ырактан кажарарын көстүп чыдар. Таңды сынындан оранчок куду иштик черде-даа болза, чайның кончуг изиинде оң кырын сериин салгын үргүлчү үрүп чыдар. Дээр чүдөрөп, бүргөп келгенде, бо сүвүрлернин оң-

чүзүнү көңгүс өскерлин, бир янзы хуула бергилээр. Эн бедик ийи сүвүр баштарын булуттар дуглап алганда көорге, олар дээрни баганалай шанчып алган, өске бедик даглар өг ханазы дег анаргылаар.»

САРРА КУУЛАР —70

(1936 — 2007)

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, хоочун башкы Сарра Телбиң-ооловна Куулар 1936 чылдың март 6-да Барыын-Хемчик кожууннун Кызыл-Мажалыкка торүттүнген.

Кызыл-Мажалык биле Суг-Аксы школаларынга өөренип чораан. Кызылдың башкы училищезин, Күрүнениң башкы институтун дооскан. 1960—1990 чылдарда Кызыл-Тайга, Чадаана, Суг-Аксы, Туранның дугаары ийи, Сесерлиг школаларынга башкылап чораан.

Баштайгы чогаалдары республиканың «Шын», «Тываның аныяктары», «Эне сөзү» солуппарга 1982 чылда көстүп келген. Элээн улуг хемчээлдиг чечен чугааларын «Улуг-Хем», «Башкы» сеткүүлдерге парладып турган. «Тыва төлге» деп баштайгы ному 1995 чылда чырыкче үнген. Александр Пушкинниң шүлүктерин сонуургаар болган, оларның чамдызын тыва дылче очулдурган.

Сарра Кууларның чогаалдарының кол темалары — кижинин мөзү-шынары, ооң сүлде-сүзүү, төрөөн чуртунуң каас-чаражы. «Уялыг-Терек» деп шүлүүнден уян одуругларны номчунтаалыңар.

Шала кедээр кадар оъттуг
Шатка хоюм дозун алган,
Уялыгга үнүп кадып,
Уян ырым ырлап чордум...

ДОПЧУЗУ

ПРОЗА

Эрес-оол МОНГУШ.	Харда бижимелдер.....	3
	Аржаан ээзин коор дээш.....	5
Кошкар-оол ОНДАР.	Элээди оолдуң эрээ-хинчээ.....	9
Сарыг-оол САНЧЫ.	Карак чаштары (Барымдаалыг тоожу).....	25
ШҮҮЛҮКТӨР		
Александр ДАРЖАЙ.	Олча.....	53
	Каража.....	53
Октябрь ТУҢ-ООЛ.	Тыва, Тыва... ..	54
	Сонет.....	54
	Өске хемниц аңгыры сен.....	55
	Бап сугар хөлеге чок... ..	56
Мария КҮЖҮГӨТ.	Салым-чолум төлгө-позу.....	56
	Эки эвес медээ дыңнааш... ..	57
Александр Бегзи.	Чалыы паавыс уян ырын... ..	58
	Хөйгө, чонга “ыраажы “ деп... ..	58
	“Ногаан аът”... ..	58
	Чашкы шаамда таныырым... ..	59
	Салым чолдуң хемчээлинге	59
	Баптайгы чаш ынакшылдың.....	59
	“Тии чок торгу”... ..	59
Лариса ХАВАА.	Хөкпөш куптуң... ..	60
	Хөзиг када өртемчейде... ..	60
	Ынакшыл — ол... ..	60
Ховалыгмаа КУУЛАР.	Улчумалды.....	61
	Шуурган-хатта күжүр бомж.....	61
	Хомуданчыын.....	61
	Алдын күстүң дүймээзини.....	62
Раджив КАВАА.	Баптайгы хар... ..	62
	Баалык ажыр ажытталган... ..	63
	Аткан даңның хаяазы дег... ..	63
	Чаапкын суу черниц кырын... ..	63
Тайгана ОЧУР.	Бир-ле дугаар.....	64
	Ынакшылдың бурганындан.....	64
	Шивээниц чаңгыс тажызынга.....	65
САЙЗАНАК		
Александр ШОЮН.	Кежиктиң уjurалдары.....	66
	Циркте.....	68
	Инек малым.....	69
	Кайызыл ол?.....	69

Чадаг-терге.....	70
Миннишшин.....	70
“УЛУГ-ХЕМ” СЕТКҮҮЛДҮҢ 65 ЧЫЛ ОЮ	
Василий ЭРЕНЧИН. Кадарчы уруг.....	72
Монгуш ИДАМ-СЮРИОН. Доңгүг-Чайлагга.....	73
Салчак ТАМБА. Сөзүм утпа.....	74
Игорь ЭРГИЛ-ООЛ. Серийн чайлаам.....	75
Степан САРЫГ-ООЛ. Үрезинчигеш.....	76
Илья Медээчи. А.С. Пушкинге.....	76
ОЧУЛГА	
Чиңгис АЙМАТОВ. Баштайгы башкы.....	77
ПУБЛИЦИСТИКА	
Чылгычы ОНДАР. Казах черниң хөөннери.Космонавт.....	102
САКТЫЫШКЫН	
Ольга ДАМЧАЙ. Чуртталгаың ыраажызы.....	117
Зоя НАМЗЫРАЙ. Кодан-майык.....	120
Ачам үнү.....	120
Оглум.....	121
ЧОГААЛЧЫЛАР КАЛЕНДАРЫ	
Көк-оол ЧАМЫЯҢ.....	122
Чкалов МАҢДЫЫЧЫ.....	123
Виктор КӨК-ООЛ.....	123
Одуард ДОНГАК.....	125
Сарра КУУЛАР.....	126

Литературно-художественное издание «Улуг-Хем»

На тувинском языке

Редакторы выпуска: Ч. Куулар, Ш.Суван.

Набор и верстка: Н. Суван-оол.

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.

Формат 60x84¹/₁₆. Физ. печ. л. 8.

Тираж 300 экз. Заказ № 97.

